БАЙЫРЛАЛЫҢАР-БИЛЕ, ЭРГИМ ХЕРЭЭЖЕННЕР!

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

**СЭКП Тыва обкомунуң,
Тыва АССР-ниң Дээди
Соведининиң болгаш
Министрлер Чөвүлелиниң
органы**

1990 чыл
март
8
четверг
№ 56 (14256)
1925 чылда
үнделиттинген
Өртээ 3 кап.

СОВЕТ ХЕРЭЭЖЕННЕРГЕ

Эргим херээженнер!

Делегейниң херээженнер хүнү Март 8-биле — бистиң ниити часкы байырлалывыс-биле силерге изиг байырны Совет Эвилелиниң Коммунистиг партиязының Төп Комитеди чедирип тур.

Өг-бүле болгаш чаштар дугайында, чурттуң болгаш бүгү бөмбүрзектиң чаагай чоруунуң дугайында силерниң сагыш салыышкыныңар могаг-шылаг чок. Херээжен кижиниң, ие кижиниң чүрээ — шылгалдаларның кадыг-дошкун хүннеринде-даа, тайбың күш-ажылдың хүннеринде-даа бистиң ниитилеливистиң амыдыралынга мөзү-шынарның солуттунмас даянгыыжының бирээзи болуп келген.

Бистиң ниитилеливистиң үндезин эде тургустуушкунунуң нарын үелеринде чаартылганың бүгү чорудулгаларынга херээженнер идепкейлиг болгаш үре-түңнелдиг киржип турарлар. Ол дээш силерге четтирдивис! Ооң-биле чергелештир бөгүн бистиң чуртувустуң чүктеп эртип турар бергелери силерниң эктиңерге база онаажып, силерниң хүн бүрүдеги ажыл-херектериңерге немелде чүъктү болдуруп турар. Ол бүгүнү партия Төп Комитеди билип, боттуг байдалды көрүп турар, ынчангаш оочурлар болгаш бараанарның чедишпес чоруу, хол-биле кылыр аар күш-ажыл болгаш амыдырал-чуртталгага таарымча чок чүүлдер дүрген чайлаттынзын дээш, совет херээжен кижиниң угаан-бодал күчүзү ниитилел амыдыралының бүгү адырларынга улам долу ажыглаттынзын база ажыглаттынар болзун дээш бүгү чүүлдерни кылырын бүзүредип тур.

Херээжен кижиге бойдус өртээ турбас салым-чаяанны — тайбың тургузукчу чоруктуң салым-чаяаның шаңнаан. Изигленген баштарны оожургадырынга, кадыглаңган чүректерни чымчадырынга херээжен кижи көскү черни кезээде ээлеп келген. Чуртта националдар аразының чөрүлдээлерин ажып эртеринге идиг бээринге, чугаалажыышкыннарны болгаш хамааты дугуржулгаларны деткииринге СЭКП Төп Комитеди силерге идегеп тур.

Бистиң бөмбүрзээвисте ниити удур туржуушкуннуң орнунга чугаалажыышкыннарның, бүзүрелдиң, кады ажылдажылганың кирип кээп турарынга совет херээженнерниң ачы-хавыяазы аажок улуг дээрзи чугаажок. Херээженнерниң чаагай чорукче чүс-чүс чылдарда хаара туттунуп келген сеткилин, оларның кижизиг болгаш чымчак чоруун делегейде дүшкүүрлүг чорукту чавырылдырарынга, боо-чепсекти дүжүрериниң чорудулгазын ара соксатпазынга, делегейге чаа, ёзулуг гуманныг бодалды быжыглаарынга дузалап турар психологтуг факторларның бирээзинге киир санаар эрге бар.

Эргим херээженнер!

Силерге, силерниң өг-бүлеңерге, силерниң бүгү чоок кижилериңерге кадыкшылды, чаагай чорукту, аас-кежиин сеткиливистиң ханызындан күзеп тур бис.

СОВЕТ ЭВИЛЕЛИНИҢ КОММУНИСТИГ ПАРТИЯЗЫНЫҢ ТӨП КОМИТЕДИ.

ЭЛДЕПСИНМЕЙН КӨРҮҢЕРЕМ

Политиктиг килдистиң начальнигиниң оралакчызы херээжен кижи деп дыңнадыг дыка хөй кижилерни сонуургадыр чадавас. Бис коллуунда бо эрге-дужаалга чүгле эр кижилер ажылдап турарынга чаңчыгып калган бис. Людмила Ивановна Шиижээ ол хүлээлгени 1988 чылдың октябрь айдан эгелеп күүседип кирипкен.

Удуртукчунуң, кижизидикчиниң салым-чаяаны ооң чаш чылдарында-ла салдынган. Ол 1981 чылда Кызылдың башкы институдун доозкаш, Эрзинниң Нарын ортумак школазынга ажылдай берген. Ооң соонда Тес-Хем районнуң улус өөредилге килдизиниң методиктиг кабинединге эртеминиң аайы-биле ажылдаан.

— Берге кижизидилгелиг уругларже үргүлчү сагыш салыр чордум — деп, ол чугаалаар. — Чүге-ле чүве ийик оларның-биле кезээде ниити дылды тып, хөөрежип чугаалажы бээр мен. Ол бүгүнүң түңнелинде назы четпестер херектериниң талазы-биле инспекцияга ажылдап көрзүмзе деп бодал мени дүвүредип чораан.

Людмила Ивановна ынчан районнуң улус өөредилге килдизиниң партия эге организациязының секретарынга, улусчу контрольдуң штаттан дашкаар инспекторунга ажылдап, Тес-Хем улус судунуң улус төлээзинге соңгудуп турган. Суд чорудулгазының үезинде ооң кичээнгейин элээди уругларның салым-чолу хаара туда бээр, оларның келир үези дээш сагыжы аарып, ханы бодалдарже чайгаар албадаптар.

Ол 1986 чылда Тес-Хем райкүүскомунуң ИХК-га назы четпестер-биле ажылдап кирген. Ооң ынчангы баштайгы дагдыныкчызы, начальниктиң оралакчызы Д. Д. Шогжалды ол чылыы-биле сактып чугаалап орар.

Башкы ажылының дуржулгазы чаа албан-хүлээлгезинге дораан дузалаан. Ынчалза-даа юридиктиг билигниң чедишпезин Людмила Ивановна эскерип билип, бо талазы-биле боду хуузунда өөренип кирипкен.

Бөгүн ооң мурнунда «берге» деп санаттырып турган Шораан Суванның иези өөрүп четтиришкиниң чылыг сөстерин Людмила Ивановнага илередип турары таварылга эвес. Ол аваның оглу амгы үеде Совет Армияның хүрээлеңинде шериг хүлээлгезин үлегерлиг эрттирип турар.

Элээди уругларның иштики сагыш-сеткилин билири элээн каш кемниг херектерни илередип тыварынга Л. И. Шиижээге дузалаан.

Чаңгыс чижек. Машинаның ээлери почта киргеш үнүп кээрге, чорудар дээш салып алганы посылказы чок болган. Людмила Ивановна бүдүн хүн дургузунда элээдилер-биле, оларның ада-иелери-биле чугаалажып келгениниң түңнелинде оорнуң изинге үнүп келген. Тыптып келген посылканы кызыгааржыларга дедир эгидип берген.

Ол ынчан чүгле уруглар ортузунга кижизидилге ажылы чорудары-биле кызыгаарлаттынмаан. Шалыпчы бөлүктерге дежурныйлап, кем-херек болгулаан черлерже-даа барып шаг болган.

Килдистиң коллективи Людмила Шиижээниң даандырган херекке ак сеткилдиин, кол-ла чүве ооң организакчы талаларын өөренип көргеш, 1988 чылда политкилдистиң начальнигиниң оралакчызынга томуйлаан. Ол аңаа ажылдап киргениниң эге хүннеринде-ле юридиктиг билиглери арай кошкак эш-өөрүнче кичээнгейни дораан угландырган. Ол эрткен чылын өөредилге черлеринче улус четчелээринге ак сеткилдиг хамаарылгазы дээш ИХМ-ниң макталынга төлептиг болган. Бо ажылды ол бо-даа чылын чедиишкиннг уламчылап турар.

Милиция ажылдакчыларының кадайлары-биле солун ажылдар чоруттунуп турар. Оларның чамдыктары ашактарының кадыг-берге ажылын эскербейн тургулаан. Ол темага хамаарыштыр районнуң улус судьязы Д. О. Оюн-Бартан «Төгерик столду» эрттиреринге дузалаан. Байырлалдар хүннеринде кады ажылдап турар эш-өөрүнүң өг-бүлелеринге байыр чедиржири чаңчылчып бар чыдар. Дыштанылга кежээлерин организастап турары солун апар чыдары демдеглексенчиг.

Людмила Ивановнаны чүгле бүзүрээн коллективи эвес, а кады чурттап орар уругларының адазы ыяш ажылагыйының чолаачызы Владимир Кыргысович, 15 харлыг уруу Долума, 6 харлыг оглу Эртине болгаш өскелер-даа аажок хүндүлээр болгаш, ооң, ие кижиниң сагыш-сеткилин, дүвүрелин билип чоруурлар.

Аңаа бүзүрээн коллектив Людмила Ивановнага дузалажырын-на кончуг күзекснэн ийик мен. Ооң ажылдап орар килдизинде стол, сандай аймаа эргижирээн, бижик парлаар машинка безин чок.

Бөгүн ол килдис онзагай үлегерлиг эвес-ле харын, ынчалза-даа коллектив бир демниг ажылдаар болза чүге чедиишкиннер көстүп келбес деп. Килдистиң удуртукчуларының бирээзи херээжен кижи дээш аңаа чүгле элдепсинмейн көрүңер. Людмила Ивановнаның быжыг турасоруунга, эш-өөрзүрек чоруунга, чайгылыш чок турушуунга, амыдыралга шынчызынга бүзүрээр мен.

Мария КУЗЬМИНА.

Кысказы-биле

Онча-менди

«Улуг-Хая» совхозтуң Чаттыг-Хая деп черде коммунист хойжу Николай Дадар-оол кыштаглап турар. Өг-бүле амгы үеде 350 хойлуг, оларының 300-ү оолдапкан, хураганнары менди доругуп турар. Сакманчылар Галина Даваа, Орлан Түлүш, Бичет-оол Тараачы олар чаш хураганнарны ажаар талазы-биле дыка кызымак.

Оон аңгыда Н. Бумба-Хурал, А. Дагбалдай, А. Чамбал оларның коданнарында хөй хураган немешкеп. Кыштагларда мал чеми, дус четчир. Ол чорук малды хүр-менди ажырарынга улуг дөгүм.

А четпейн-не турар чүүлдер болза, Эъжимниң малчыннарында чунар-бажыңнар, ол ышкаш сакманчылар чурттаар бажыңнар чедишпес. Бар-даа болза оларны четче септеп белеткевээн. Моон соңгаар ындыг четпестерни болдурбас ужурлуг.

Елена КАРА-ООЛ.
Улуг-Хем район.

* * *

Бүзүрелдиг

«Улуг-Хая» совхозтуң хойжузу Серээ Ондаровиң Маспыл-оол бо хүннерде 60 харлаан. Хүндүлүг кижизиниң юбилейин малчыннар, эш-өөрү, дөргүл-төрели, совхозунуң улузу байырлап эрттирген. Хөй чылдарда кылып келген ажылы дээш, аңаа өөрүп четтиргенин илереткен. Белектерни тудускан.

Серээ биле Анай Маспыл-оолдарның өг-бүлезин черле үлегерлиг. Олар 8 уругну төрээш кижизиткен. Оларының кижизидилгези эки, башкылар, эмчилер болгаш ажылчыннар болган. Эң хеймер оглу шеригден халажып келгеш, ада-иезинде дузалажып, сакманчылап ажылдап турар. Маспыл-оолдар бо чылын 100 хойдан 80 хураганны, бир хойдан 1,6 килограмм дүктү кыргыыр планныг. Ам оларның малы кидин түлүк төрүп турар. Хорамча чок. Мал-маганның ажаалда, хайгааралы эки. Мал чеми бар. Ынчангаш планын күүседиринге өг-бүле бүзүрелдиг.

Елена ЧҮЛДҮМ.

Геннадий МАКАРОВТУҢ плакады.

ҮЛҮҮВҮСТҮ КИИРЕР АРГА БАР

Мээң ада-ием Эрес-оол, Юлия Ховалыглар «Алдан-Маадыр» совхозтуң Ак-Даш салбырының Шат хойжу бригадазында төрүүр 400 хойну кыштан хүр-менди ажырып турар. Олар чээрби чыл ажылдаан, дуржулгалыг хойжулар.

Мен Бора-Тайга ортумак школазын эрткен чылын доостум. Бо чылын ада-иемге дузалажып, сакманчылап турар мен. Ада-ием үр үеде малчыннап келген болгаш ажылдың берге, чымыштыын билир мен. Кижиге ийи чаңгыс бергелер таваржы бээрге, авам, кырган-авам Дакак Доңгак меңээ арга-сүмезин берип, дузалажып турар.

Бо хүннерге чедир төрээн 270 хойнуң хураганнарын онча-менди өстүрүп, доруктуруп тур мен. Меңээ улуг улузум база үргүлчү дузалажып турар. Эрткен чылын хойну Манчүректиң оът-сигенниг тайгазынга семиртип алганындан ам оларның күш-деңгели шыырак хевээр.

Эрткен чылын аренда керээзи-биле ажылдааш, багай эвес көргүзүглерлиг болган. Орулганы база эвээш эвести киирип алган. Ол арганың ажыктыын хойжулар эки биле берген. Бо чылын бистиң өг-бүлевис ийи чыл хуусаалыг аренда керээзин чарып алган. Ынчангаш совхозувус экономиказын быжыглаарынга улуг үлүг киирер аргавыс бар.

Чечек СУВАН.
Сүт-Хөл район.

БАЙДАЛ ЧОГУМЧАЛЫГ

ТЕС-ХЕМ. «О-Шынаа» совхозта хой оолдаашкыны массалыы-биле эгелээн. Ниитизи-биле совхозта төрүүр 10.148 хойдан 2262 хой оолдапкан. Оларның хураганнары онча-менди.

Бо чылын чеже сакманчы херегин баш удур тодараткан. Олар ам малчын коданнарже аъттаныпкан. Сакманчылар арзында чарыштың негелделерин ажылдап кылган. Ооң-биле олар таныжкан. Эрткен чылын тиилекчи болганнар Моол Арат Республикаже, Ленинградче экскурсиялааш келген.

Малчыннарга дузалажыры-биле суурда эмнелгениң, уруглар садының, столоваяның чамдык ажылдакчылары боттарының күзелин илереткеннер.

Хойжуларның амыдырал-чуртталгазын экижидери-биле совхозта чамдык хемчеглерин база ап турар. Малчыннарга 5 чунар-бажыңны, 4 чуртталга бажыңын туткан, 22 кыштагда электри чырыын киирген.

ЧАЗАЛГА

Бо чылдың март 6-да «Шынга» үнген РСФСР-ниң улус депутаттарының соңгулдаларының талазы-биле Кызыл № 129 национал-девискээр соңгулда округунуң дыңнадыының 11 дугаарында ады кирген кандидат Виталий Александрович Поповка удур бадылааннарның саны 33399, хуузун 86,5; 12 дугаарында Юрий Петрович Слободчиковка удур бадылааннарның саны 30832, хуузун 79,8; 14 дугаарында Виктор Алексеевич Черепанов дээш бадылаашкын бергеннериниң саны 2563 деп эде номчуурун дилеп тур.

Частырыглар ук соңгулда округунуң буруузу-биле үнген.

ӨГ-БҮЛЕ ОДУНУҢ КЫПСЫКЧЫЗЫ

Семенович	28
Чульдум Зоя Степановна	281
Яковлев Григорий Осипович	281
18. Завод	
Зотов Сергей Сергеевич	104
Козлов Михаил Сергеевич	1044
19. Малчын	
Донгак Зоя Базыр-ооловна	161
Загороднин Валерий Федорович	161
Кара-оол Виктор Хомушкуевич	161
Кривцов Юрий Андреевич	161
Трифонова Эльвира Николаевна	161
Урванцев Владимир Петрович	161
20. Пионер	
Карымов Юрий Васильевич	154
Кузьмин Юрий Иванович	154
Салчак Зоя Тюлюшевна	154

Тайга, Улуг-Хем, Кызыл, Өвүр, Барыын-Хемчик районнарда хөй-ниитиниң күжүн өг-бүлеже угландырып турар.

Хөй уруглардыг өг-бүлелер бистиң республикада колдап турар. Чүгле Маадыр иелерниң саны — 1199. Мөңгүн-Тайгада он дөрт уругларның иези Чечек Мунзуковна Салчак ажы-төлүн төлептиг кылдыр кижизидип турар. Өске-даа районнарда ындыг Маадыр иелерни хөйү-биле адап болур. Оларның чүгле даңзызын тургузуп, чыскаары четпес. Өг-бүлелерниң амыдыралы кандыгыл, чурттаар оран-сава-биле хандыртынган бе дээрзинче сагыш салырын күштелдирери күзенчиг. Чаңгыс өрээл бажыңнарда сыңмарлажып орарлар, материал дузаламчы херегтелеп турарлар бар. Кызылда 6 муң ажыг өг-бүле бажың оочурунда.

Херээжен кижи ажылдавайн турар ындыг чер чок. Ниити чурттакчыларның чартык кезии болбушаан, аңгы-аңгы адырларда олар ажылдап турар: үлетпүрде, көдээ ажыл-агыйда, совхозтарда ажылчыннарның дөртен ажыг хуузу херээженнер, харылзаада, культурада — алдан ажыг, а улус өөредилгезинде, кадык камгалалында, садыгда болгаш ниитиниң чемненилге черлеринде — тозан чыгыы хуузу ажылдап турар.

Мергежилиниң тергиинтери тудугжулар Е. Бизяева, В. Борбак-оол, хойжу К. Монгуш, саанчы Л. Монгуш болгаш өскелерге-даа бис чоргаарланыр бис. Дүнеки ээлчегде, хол-биле кылыр, аар чүве көдүрер, сургакчылаар ажылда херээжен улустуң байдалдарын чиигедири, ооң эргелерин камгалаары — тургустунуп келген айтырыг.

Херээжен улусту удуртур ажылдарже депшидеринге кичээнгей салдынгач. Аппарат ажылдакчыларының 61,4 хуузун олар ээлеп турар. Ынчалза-даа республика чергелиг бир дугаар удуртукчулар арзында оларның ады чок. Амгы соңгулда үезинде РСФСР-ниң улус депутаттарынга кандидаттар кылдыр депшиттиргеннерниң 12 хуузу, Тыва АССР-ниң — 20 хуузу херээженнер болган. Депутат кылдыр соңгуттурганнар эвээш.

Чогаадыкчы, эртемден херээженнер ниити санның чартык кезии. Үр чылдарда уран чүүлге бараан болуп келген херээженнер: артистер К. Мунзук, Е. Кенденбиль, К. Хүргүлек, чогаалчы С. Козлова, даш чонукчузу Р. Аракчаа олар чоннуң кижизидилгезинге үлүүн киириштирип келгеннер. Ыры, шүлүк, эртем ажылы хөй-хөй кижиниң угаан-бодалын, туружун хевирлээринге салдарлыг болганда, оларның чогаадырынга чогумчалыг бүгү чүүлдерни тургузарын удуртукчулар, улус депутаттарының күүскомнары, херээженнер чөвүлелдери, чогаадыкчы эвилелдер чедип алыр ужурлуг. Бажыңбалгат чок, хөй ажы-төлдүг улус оларның арзында эвээш эвес.

Билиг-мергежилиниң талазы-биле херээжен улус эр улустан дудак чоктар. Ниитизи-биле олардан 7 муң ажыг кижи дээди эртемниг. Ол дээрге 64 хуу. Ортумак болгаш тускай эртемниглер — 72 хуу. Оларның кежээки азы бот-өөредилге-биле эртем чедип алырынга, мергежилин бедидеринге база идиг херек.

Кандыг-даа мергежилдиң херээжен кижизи бедик бүдүрүкчүлүг ажылы-биле, амыдыралга идепкейлиг туружу-биле өг-бүлениң ээзи, уругларының иези хүлээлгезин чогумчалыг таарыштырып, үезин шын организастаары бодамчалыг көрүштү, коллективтиң, хөй-ниитиниң деткимчезин негеп турар.

Ие кижиниң кадыын камгалаары дээрге, келир үеде салгалдың кадыы дээш демисел. Ие-чаштың кадыын бир дугаар чугула айтырыг кылдыр көрзе-даа, күүселдези четпейн турар. Социал айтырыгларның шиитпирлеттинмейн турарындан чаш уругларның хораар чоруу кызырылбайн турар. Бо көргүзүг көдээ черлерде хоорайныындан дора. Эмнелге, садыг хандырылгазы, ачы-дуза чедирилгези база салдарлыг болбайн. Арагалаар, таакпылаар херээженнер бары хомуданчыг.

Өг-бүле быжыг, найыралдыг, уруглар кижизидилгези дээш харыысалгалыг болур болза, кижиниң сагыш-сеткили чиик, ажыл кылырга бүдүнгүр болуру чугаажок. Келир салгал төлептиг болуп хевирлеттинери база ында. Өг-бүлеге аныяктарны белеткээринге, чаа өгленгеннерге кичээнгейлиг болурунга дем херек.

Херээжен кижиниң бажың ажылынче үндүрүп турар үези хөй. Хонукта ооң хостуг кезии ийи хире шак. Ылаңгыя хөй уруглардыг улуска амыдыралга херек нарын техниканы четчири-биле садарын, ачы-дузаның янзы-бүрү хевирлерин калбартырын көрзе эки. Өг-бүлениң дыштанылгазын организастаарының аргаларын көдээде демниг организастап турар дээрден башка, хоорайда ындыг кончуг эвес. Культура албан черлери хөй-даа болза, улуг, биче улустуң кино, шии көөр шактары аңгы болгаш уругларыы-биле дыштаныр аргалар эвээш. Бо ажылды ийиги чергениң кылдыр көрүп болбас. Эки, солун дыштанганда, кижи чаа күш-биле ажылдаар, билиин байыдар болгай.

ХЕРЭЭЖЕННЕР — ШЫДАМЫКТАР

Бистиң корреспондентивис республиканың херээженнер чөвүлелиниң даргазы Д. Л. ОНДАРДАН интервью алган.

— Долчун Лопсановна, херээженнер чөвүлелдери, активчилери кол ажылы-биле хөй-нииити ажылын каттыштыр кылгаш, өг-бүле бүрүзүнге чедип четтикпейн турар болгай. Оларга кандыг деткимче хереглеттинип турарыл?

— Активчилер, чөвүлелдер даргалары кол ажылындан хостатпайн, хөй-нииити ажылы кылдыр бо хүлээлгезин күүседип турары, шынап-ла, берге. Үе-даа чедишпес. Бо ажылды чаарты көөрүнүң оруктарын Бай-Тайга районда дилеп тып, херээженнер чөвүлелдериниң даргаларын хостаткан кылгаш, оларга ажыл-агыйлар 180—200 рубль шалыңны төлеп турар болгаш ажылче ханылаар арганы берген. Ооң түңнелинде бичии-ле үе иштинде кемхерек үүлгедир чорук 7,8 хуу кызырылган. Өске черлерге бо дуржулганы ажыглаары чугула.

Өг-бүлелер-биле ажылды колдуу черле чөвүлелдер идепкейлиг чорудуп келген. Кижизидилгеге хамаарышкан айтырыгларны кандыг-даа хөй-нииити организацияларындан дээре, боттуг чорудуп турар деп болур. Кодээ черлерде агитбажыңнар — чоннуң чурттап турар чериниң аайы-биле кижизидилге ажылын холга алган төптер болган. «Шын» солунда «Өг-бүле» клувун ажытканы эки-дир.

Бай-тайгажыларның дуржулгазын кожазында Барыын-Хемчик районда сонуурган, өөренип эгелээн. Мында афганчылар-биле, хоочуннар-биле ужуражыышкыннарны организастап, шериг назыны чеде берген оолдарның кижизидилгезин холга алган. База-ла хөй уруглуг, дуза хереглеп турар өг-бүлелерже кичээнгейни угландырып турар. Кайда-даа ие-херээжен кижиниң эргелерин камгалаар, оларның ажылдаар, чурттаарынга таарымчалыг байдалдарны тургузар дээш болур-чогуур ажылдар чоруп турар.

— Улусчу чаңчылдарны кижизидилгениң херээнге ажыглаарын чөвүлелдер чугулага ап турар болгай.

— Ийе. Чер-черде агитбажыңнар арасында ээлчежип чаагай чаңчылдарны нептередип, оларны аныяктарга билиндирип, өөредип турары эки. Бай-Тайгага уруг айтырарын сценажыткан көргүзүгнү чон дыка сонуурган. Шүлүкчү, уссшевер, алдарлыг малчын Адаш Чымаановна Иргит өөн тип алгаш, тыва аъш-чем кылырынга, хеп даараарынга уругларны өөредип, чагып, сургап орар. Тес-Хем, Эрзин, Өвүр районнарда кадыг идик, тыва тон даараар бөлгүмнер идепкейлиг ажылдап турар. Шагааны эрттирериинге чөвүлелдер шупту киришкен. Эки аажы-чаңны хевирлээринге бо бүгү хемчеглер салдарлыг болуру чугаажок. Чүгле национал чаңчылдарны эвес, хөй нация чоннуң төлээлериниң чаңчылдарын өөренип, хүндүлээри интернационалчы кижизидилгеге ажыктыг.

— Удуртукчу херээженнер хөй бе?

— Черле удуртур ажылдарже херээженнерни дидими-биле депшидери четпейн турар. Совхоз директору чаңгыс кижи бар. Даараныылга фабриказының, республика типографиязының, аъш-чем болгаш үлетпүр бараанннар садыгларының удуртукчулары — херээжен улус. Бисте инженер, урап чүүл ажылакчызы, кандыг-даа улус бар, оларны белеткеп кижизидери, депшидери арай четпес.

Херээженнер арасында хөй-нииитиниң херээнге бүрүн бердинген, бедик мергежилдиг, эки белеткенген улус арбын. Оларны эрге-чагырга органнарынче депшидери ээлээн чыдып каап турары черле шын. Чылдагаан мында янзы-бүрү: херээженнерниң мурнунче чүткүвес биче сеткилдииинден, коллективтерниң, партия, совет органнарының бо айтырыгны чугула деп көрбейн турарындан, чөвүлелдерниң боттарының чүткүлү четпезинден дээш. Партия, профэвилел, комсомол организациялары-биле кады республиканың херээженнер чөвүлели херээжен кижиге бүзүрелди быжыктырарының аргаларын көөр апаар.

Депутатка соңгуткан херээженнер база эвээш. Материалдыг бүдүрүлгеде оларның чартыындан хөй кезии хаара туттунуп, эр улустан дудак чок дүнеки ээлчегде, кадыг ажылда ажылдап турда, оларга кичээнгей кошкак болуру арай шын эвес. Ниитиниң чемненилгезинде, садыгда, хлеб заводтарында, таңныыл ажылдарында хөй иелер белен эвес ажылды кылып, чонунга бараан болуп чоруурлар. Оларны деткивейн, кымны деткиир. Олар депутат болу бергеш, хөйнү кылыр аргалыглар. Шаңнап-мактаарын база өг-бүле кижизидилгезинге, хөй-нииити ажылынга киирген үлүү-биле холбаштыр көөрү артык эвес.

— Чогаадыкчы херээженнер-биле ажыл кандыгыл?

— Бо ажылче, ажылы-биле чугаалаарга, сагыш салбайн келген бис. Оларның ажылдыжы нарын, угаан-биле, ажыл-биле холбаалыг, чоннуң кижизидилгезинге салдарлыг болгаш талантылыг улус санныг болганда, оларга хумагалал, кичээнгей албан херек. Херээжен чогаалчыларның хүрээлели тургустунар деп турарын деткип турар бис. Олар херээженнер айтырыгларын шиитпирлежиринге дузалажыр дээрзинге бүзүрээр бис.

Март 8-тиң байырлалын таварыштыр херээжен чонга күш-ажылчы, чогаадыкчы чедиишкиннерни, өг-бүле аас-кежиин, кадыкшылды күзедим.

КИЖИГЕ КИЖИНИҢ БУЯНЫ

Кызыл хоорайның «хавак кыры» деп адаарывыс районга барган санымда-ла, ында ыржым, узун эвес кудумчулап эртерин кызыдар мен: ында бир бажыңның соңгаларында бегония чечектерни дыка-ла чарашсынып, «ол бажыңның ээзи-биле таныжып алган болза» деп бодаар мен.

Бир-ле чайын эмнелге хоорайжыгажының сандайынга олуруп алгаш, шак манап ора, чанымга орган херээжен кижи-биле чечектер дугайында чугаалажы бердим.

«Бараалыңар, мээңиинге бараалыңар, мында ырак эвес-те мен. Мен силерге бажыңымда болгаш огородумда кандыг чечектер өзүп турарын көргүзейн» — деп, ол мени чугаа кадында дегийт чалады. Мен баштай чайзырап, чай чок, ыңаксавайн ора, аайынга кирип, кады чоруптум. Элдеп хуулгаазын дег, ол херээжен мени демги соңгаларында чараш бегонияларлы-биле мени магададып турган бажыңга аппарды.

Бажыңның ээзи Мария Яковлевна Горбунова мени бодунуң сад-огородунче киире берди. Огородта хензиг-даа ажыглал чок дилиндек чер чогу мени кайгатты. Чыжыргана, ранет(ка) болгаш өске каттардан аңгыда, үжен ажыг аңгы-аңгы аттыг чечектер өзүп турар. Оларның арасында япон айва, шай розазы, хөй чылдыг флокстар, гвоздика, «шабо», кышкы түй, кышкы роза. Бажыңче кирдивис. Ында саглагар чечектиг бегонияларның чүүлбүрү янзылары болгаш өңнери. Ол бүгү элдептиг, каас чечектерни көрүп кааш, харын-даа экизи боол, оода чадаарда адырларын садарын дилей бердим.

Мария Яковлевна чечектерге эмин эрттир ынак — «чечектер дээрге чаштардыр, а чаштарны канчап садар чүвел» дей-дир.

«Кулинария», «Аргыыр чүүл», «Бистиң садывыс» деп үш номда хөй-ле ажыктыг сүмелер бар. Бодунуң хериминиң иштин эки ногаажытканы дээш хүндүлел бижик, диплом, өртектиг белектерни Мария Яковлевна каш удаа ап келген. Ооң ачызында мээң бажыңымда бегониялар база каракты өөртүп, өзүп эгелээн. Ук чечектер биолог эртемденнерниң түңнеп турары-биле алырга, агаарны арыглаарынга онза дузалыглар.

Бо хүннерде Мария Яковлевнага кирдим. Ынчан ооң амыдыралының дугайында чугаа болу берген. А ооң амыдыралы чиик болгаш чыргалдыг чорбаан-дыр дээрзин билдим.

Үш харлыында авазы чок арткан. Авазын хөөржүдүп турда, ачазы уруун холунга тудуп алгаш, караанының чаъжы төктүп кээрге, Маша база ыглапкан.

Улус тургаш:

— Машенька, аваңны кээрген тур сен бе? — деп айтырарга, ол:

— Чок, ачамны — дээн.

— Чүге ачаңны?

— Чүге дээрге ол ыглап тур.

«Чаңгыс өөрүшкүм, арткан чоок кижим — ачамны база менден адырып аппарганнар» деп, Мария Яковлевна улаштыр сактып чугаалаар. Ол үеде олар Красноярск крайның Каратуз районуң Нижняя Буланка деп суурга чурттап турганнар. Адазы арга даамылы боол ажылдап турган. 1973 чылда ону НКВД улузу аппарган. Ол хевээр Маша адазын көрбээн. Ол суурга өөредилгени төрээн дылы — латыш дыл кырынга чорудуп турганы эки болган. Чүге дээрге революция мурнунда-ла, ол суурга өскээртен кожуп келген латыштар чурттап турган. Орус болгаш немец дылды даштыкы дыл кылдыр өөренип турганнар.

Ачазы чок арткаш, 17 харлыг аныяк уруг Каратузче чадаг кылаштап чорупкан, а ол аразы — 40 километр. Латыш дыл латынь-биле дөмей болгаш, Машага Каратуз аптеказынга ажылдап кирип алырынга дузалаан. Эгезинде ол өөреникчилеп турган, чоорту угаангыр, кызымак кысты дузалакчы кылдыр шилчиткен.

1951 чылда Мария Яковлевна уруглары, өг-бүлези-биле Кызылга көжүп келгеннер. Тос чыл эрткенде, Горбуновтар чүгле ханазы-биле дээвиирин тудуп каан бажың садып алганнар. Ол-ла чылын Мария Яковлевна үш ажы-төлү-биле чааскаан артып калган.

Орай дүжүп, улус удуп эгелей бергенде-даа, Мария Яковлевна бажыңын чедир тудуп, шала манзаларын хаарыылдап, малгаштап турган. Алыр шалыңы ол үеде эвээш — 60 рубль, а ажы-төлдү чемгерер, хепкерер болгай. Ынчангаш Мария Яковлевна уругларын хепкерип, артканын садар дээш аргыттынып, дааранып турган. Ооң-биле чергелештир ажыл агыйын, огородун кагбаан. Бүдүрүлгеге дакпырлап ажылдаар үелер-даа тургулаан. Шөлээзин чүгле бажын чугайлап, дозулап алыры-биле ажыглап, чүгле 5-6 хонук «дыштаныр».

Чылдар эрткен... Ажылгыжы херээжен ажы-төлүн өстүрүп, оларны амыдыралче аъткарган.

Эрткен чылдың төнчүзүнде Мария Яковлевнаның чанынга бичиизинден тура өскен, уругларының оглу Оожум океан флодунга шериг херээн эрттиргеш, халажып келген. Амыдыралында бир дугаар алган акшазын кырган-авазынга ол мындыг сөстер-биле сунган: «Ма, кырган-авай, сеңээ 200 рубль».

Мария Яковлевна бистиң чурттап эртип турар вегивистен чээрби хар аныяк. Хөглүг, шимченгир, сергек, харын-даа шилгедек, көгере берген бажының дыдыраш дүктери чоргаар көрүжүнге дыка эптиг көстүр. Мария Яковлевна бодунуң чылдарындан үшчок аныяк көстүр.

Канчап мындыг аныяксыг, сергек артып калганын сонуурган, ол хамаанчок бежен харлыг безин чамдык херээженнер ынчаар аныяксыг көзүлбес-ле болгай деп айтырарымга, ол каттырбышаан харылады: «Мен амыдыралга ынак мен. Чечектерге, аргыыр, даараарынга, огородка ажылдаарынга база. Кажан-даа эм ижип көрбээн мен. Уругларымны база эм чокка өстүрген мен. Эң-не эки, өртээ чиик эм — доктаамал ажыл-херек-биле иштенири».

Мария Яковлевна бежен чыл дургузунда ажылдап келген. Бир чыл бурунгаар ол шөлээже үнген.

«Сагыш-сеткилинден бердинген хандыкшыл, кадык, шимченгир болурунга идиг болуп чоруур боор ийин» деп бодал башка кирер болду.

А ооң демдеглел дептеринде чеже мерген угаадыглыг сүмелер чок дээрил! Бистерге, херээженнерге, хамаарышкан мындыг демдеглел бар. «Бойдус херээжен кижиге мынчаар чугаалаан: бир эвес шыдаар болзуңза, кайгамчыктыг чараш бол. Күзээр болзуңза, мерген угааннынг-даа бол. Ынчалза-даа бодамчалыг болуруң чугаажок».

Ынчанмыже мен Мария Яковлевнаның топтуун, кижиге ынаан, чымчак сеткилдиин биживейн баар болзумза, ооң дугайында чүнү-даа чугаалавайн барганым ол боор ийик.

Дайын чылдарында дөргүл-төрел чок кырган-ава Елизавета Карловна Гроссман ооң өг-бүлезинден хоргадалды тыпкан. Елизавета Карловна кырый бээрге, Мария Яковлевнаның кожалары мынча деп турганнар:

— Ам сеңээ ооң херээ чүл. Сээң уругларың өзе берген... Кырганнар бажыңынче дужаавыт.

— Кажан-даа дужаавас мен. Меңээ сөөлгү картошка, сөөлгү хлеб кескиндизи-даа артып каар болза, мен ооң-биле деңге үлежир мен — деп, Мария Яковлевна харыылаан.

Шак-ла ынчалдыр бодунуң сөөлгү хүннеринге чедир Елизавета Карловна Горбуновтарның өг-бүлезинге чурттаан.

Бодунуң кижилерге хамаарылгазын Мария Яковлевна бүзүрелдии-биле мерген бодалынга илередип чоруур: «кым кижи өскелерге бодунуң буянын көргүзүп шыдавас болдур, ол боду буян четтирер ачы-хавылазы чок болур».

Любовь **БАТУРИНА**.

Күзээшкиннер

ААС-КЕЖИКТИГ-ЛЕ БОЛУҢАР

Бистиң чамдык номчукчуларывыс март 8 чоокшулап орда, редакцияже дилеглиг чагааларны чоруткулаан. Оларның утказы — ынак авазынга Делегейниң херээженнер хүнүнде солун дамчыштыр байыр чедирерин, быжыг кадыкшылды, аас-кежикти күзээрин дилээн. Ам ындыг чагаалардан одуруглары парладывыс.

• • •

Бистиң ававыс Чолдак Доржаповна Давалай «Улуг-Хая» совхозка хөй чылдарда ажылдап, совхозтуң ажыл-ижинге бичии эвес улуг-хуузун киириштирген. Ававыс бистерни эртем-билигге чедирип, амыдыралдың делгем оруунче үдеп киирген. Уругларының арасында эмчилер, башкылар, полиграфистер, агроном, садыгжы мергежилдиг кижилер бар.

Ававыс ам 70 харлаар, амгы үеде ол Таңдының Владимировка суурда чурттап чоруур.

Уругларының мурнундан Р. МААДЫ

Ак-Довурак хоорай.

• • •

Апай Ховалыговна Хүргүл-оол 12 уругнуң иези. Ол 32 чыл иштинде мал малдап келген. Ам «Шамбалыг» совхозтуң төрүүр коданын кадарып турар. Мынча үе иштинде малчынңап келгеш, ававыс күрүнеге хөй-ле малды өстүрген. Эргим ававыстың хаң дег кадыкшылдыг болурун күзедивис.

Уруу Клавдия ДАРГЫИ-ООЛ.

Чаа-Хөл суур.

• • •

Ававысты Алдын-кыс Шадыповна Ондар дээр. Ол пенсияже үнзе-даа, ам-даа ажылдап чоруур. Ававыска «четтирдивис» деп сөглевишаан, черге чедир мөгейдивис.

Уруглары: Аржаана, Слава, Чечена, Айдаан, Саша.

Черби суур.

• • •

Бистиң ачавыс Шожукай Чадамбаевич Монгуш Март 8-тиң хүнүнде 60 харлаар. Ол 1950 чылда Кызылдың кодээ ажылагый техникумун дооскаш, ам-даа «Барлык» совхозта агрономнап чоруур. Ававыс — Дыыкпан Маадыевна — эмчи сестразы. Олар сес уругну өстүрүп кижизиткеннер. Ававыс, ачавыска ийи дакпыр байырлалы дээш байыр чедирерин чөпшээрептер көрүңер. Ада-иевис узун назынныг-ла болзун!

Лариса ЧАПЧЫН

Тээли суур.

• • •

Очур Кужүгет Достак-ооловна — Маадыр ие. 7 оолдуң 4 кыстың авазы. Ол Бай-Тайгада райпо шугумунга ажылдап келген болгаш чоокта чаа 50 харлааш, пенсиялаан. Ооң чуруу январь айда «Шын» солунга база үнген. Ол дээш редакцияга улуу-биле өөрүп четтирдивис.

Орлан ОЧУР.

Тээли суур.

АҢЧЫ АННА

Чурумал

АЛДАН ыраары неге сагыш чованчыг болбайн. Уруг-дарыым канчап тур ирги дээш амыравас. Черниң черинге одагланып чоруур аңчы кижиге дыш кая турарыл. Ынчалза-даа ынак ижинге бердинген кижи кандыг-даа бергелерин ажып эртер.

Бурунгу ишти салгап алганнарның бирээзи — Кунгуртуг чурттуг херээжен аңчы Анна Шоюң. Адыг, бөрү ышкаш араатаннар-биле демисежир хире эвес, даштындан көөрге, көңгүс биче кылдыр көстүр, чолдаксымаар дурт-сынныг, кылаштаарда челзий аарак маңнаптар, эрес-шоваазы аажок угбай. Тайга дугайында чугаалай бергенде, арнынга эргелелдиң хүлүмзүрүү дола бээр. Черинге ол кызыгаар чок ынак.

Аъттыг, ивилиг-даа аңнап чорааш, ол ыяш дөзүнге одагланып хонуп аар. Аңнаарда, чааскаан аңнаар. Коргуп деп чүве билбес. Улуг аңнар таваржы берзе, дестирип чорудуптар. Оларның аажызын эки билир. Кижи дегбес болза-ла, аң база халдавас. Союп шыдавас болгаш, улуг аң өлүрбес. Диин, киш аңнаар.

Он чеди харлыг тургаш, Анна акызының боозун алгаш, чадыр чоогунга чыткан шүдүнзе хааржаанче углааш, мажыны базарга, часпайн дегген. Ону кым-даа өөретпээн, Боду-ла дөгерингеш, аңнаар мен дээш, тайгаже аъттанып кан. Авазы боду аңнаваза-даа, өг-бүле кежигүннериниң колдуу ол орукту шилип алган боорга, хоруваан. Аскалык-Тайгазы аңчы уруун эки хүлээп алган. Бир дугаар аңнаашкыны олчалыг болган — чээрби диин аткан.

Ол хүнден эгелээш, Анна Шоюң бөгүнге чедир ынак ижин кагбайн, аргазының аңын аңнап чоруур. Та чүге чүве ийик, эң кара дүктүг киштерни ол өлүрер. Оран-таңдызының ээ көрүп турары ол деп, аңчы санап турар.

Ооң угбазы Севил Тожу база аңчы болган. Шура Чигжит, Лида Идам дээш оон-даа аңгы аңчы херээженнерни адап болур. Тайга бажыңга хар чаап турар үеде, оларның сагыжы хөлзеп эгелей бээр. Эзимнерниң артышсыг чыды, аң-меңниң куштарның үнү карактарга чуруттунуп, кулактарга дыңналы бээр.

Хүнезинин белеткеп, уруг-дарының ижер-чиирин, идик-хевин курлап, белеткеп эгелээр. Авазы келгижеге чедир уруглары боттары башкарлыр. Анна Шоюң азырап алган оглу-биле катай алды уруглуг. Оларның кижизидилгезин кошкаш кылбаан. Ийи оглу — иезиниң изин баскан аңчылар. Уруу харын сунду чок болган — боо даажындан коргар мен дээр. Хөй уруглуг өг-бүле нииити коридорлуг бажыңның бир өрээлинде орар болду. Бир өрээл, кухня — ол-ла. Хамык улус чаңгыс өрээлде сыңмарлашкан.

Кичээнгейге амдажываан, артык сеткил чок болгаш, ол хөй чүве негеп билбес. Тайга кежиин база чүгле артынчаанга өйлей адып алыр. Барган черинден ыяш-даа сыкпас, одагланган черин аштап-арыглаар. Аңчы кижи чүгле исти эки таныып билир эвес, даштарны ылгап өөренир болза эки деп, ол чугаалап орду. Кайы аң кажан эдержирин база билир болза эки. Оолдуг аң адып болбас. Эш аңче боо углавас. Өөр аң чораан болза, бирээзин адып болур. Аскан чаш аңга дегбес, ис кезип чорааш, аңнарның турар черинче эдиски-биле элзедип чорааш чедирип каар.

ТЫВА аңчыларның бөдүсту хумагалаар чаңчылдарын катап эгидерин хоочун аңчы чугаалап орду. Тайганы өрт шыва бээрге, аңчыларның ыглажып турганы анаа эвес. Ыяш бүрүзү, аң бүрүзү оларга чоок, эргим. Бүгү назынында эъдин чип, кежиин кедип, амыдырап келген аң-меңин камнавайн, чүнү камнаарыл? Келир салгалга бо бүгү байлакты кадагалап арттырбас болза, сагыш анаа болур бе?

...Аңнаар үелерде аңнавышаан, Анна Шоюң иви малдап ээлэн ажылдаан. Иви төрүүрде чашты бээр, ону дилээри берге деп ол айытты. Шырыш кирер, чоогунга чүве чагдатпас. Ивини саап, быштак, курут кылып турганын ол сактыр. Өремези дыка үскүр болур. Шулун оът, чаат, кулча, даг согуназы чиир болгаш, эъди чемзиг.

Иви тайга черге оъттаар, ону изиг шынааже киирип болбас. Ажаалдазын сагыванындан ивилер аскактап аарып турарын ол демдегледи. Эъдин, кежин, сүдүн ап турарывыс иви малды өстүрериниң чаңчылчаан аргаларын ажыглаарынче кичээнгей салыр болза эки.

Аң эъдиниң амданныын, хоолулуун чугаалаан-даа ажы чок. Бир кодан эъди чүс манчы чеде бээр деп, ол немеди.

Чогум арыг агаарга өскен аңчы чаңгыс-даа катап аарып, эм ижип, сыкыртып көрбээн. Каш артты ажылдыр кылаштаар, аң-биле чаржып маңнаар, хар кырынга майгын тиккеш, одагланыр ужурга таваржып чораан дадыккан кижини спортчуга-даа деңнеп болур.

Чоннуң шаандан тура эмненип келген кара эмнерин шинчилеп, ону тус черге-даа калбаа-биле ажыглаарын эгелезе деп саналды аңчы киирип турар.

УЛУСЧУ чаңчылдар бөдүска, черинге хумагалал-биле, кижиге хүндүткел-биле онзагай. Аң-меңни, балык-байлакны хүнүн бодап, кыра адып, өлүрүп турбас. Өл ыяш сыкпас. Өөр аңчылар өлүүн деңге үлежир. Черге чорааш, эжинге дузалаар. Моон соонда келген кижи чизин дээш аъш-чемин демдектиг черге суп каар, шүдүнзени арттырар. Анна Шоюң не кижи болгаш ырак черлерже үр чоруп шыдавас. Он шаа хонук чоок черлерден аңнаар, ынчангаш колдуу боду чааскаан аъттаныптар. Аныяанда өөр аңчылар-биле чоруп шаг болган.

Чааскаан тайга черге бергe эвес ирги бе деп айтырыг салдына бээр боор. Хүндүс ис кезип, шырыш черлеп шаг төндүр кылаштап аар, келгеш аңының кежин союп, суглап, одаар кургаг будуктар чыып чоруп турда, дүн дүжер. Коргар чай-даа турбас. Өөренген кижиге бо бүгү берге эвес. Улуг дүн эрттирип алгаш, сыгыр даң бажындан база-ла аң соондан чоруптар. Эзими чаглак, чүм хары дөжек болган. Аң-меңниң аажызын билир кижиге кандыг-даа байдалдан үнери белен. Анна Шоюң бодун бойдустуң чарылбас кезээ кылдыр билип турары база барымдаалыг.

Аскалык-Тайгазының час-пас адар аңчы кызы Анна Шоюң кышкы үелерде «Тере-Хөл» совхозтуң гаражында ажылдап турар. Диспетчер өрээлинге орарга, сагыш дыкпыш-даа ышкаш. Соңга караандан Хаан-Тайганың бедик сыннарынче ол көргүлеп каап орду.

Артык **ХОВАЛЫГ**.

ЧОРГААР ИЕ

Чырык делегейге эң-не кайгамчык, эргим сөс ава. Азарганчыг чаштың-даа, ушпа кырганның-даа адап келир сөзү — авай. Аваларның ажы-төлүвге чедирген ачы-буянын чүнүң-биле хемчээр азы төлээрил? Ооң хемчээли-даа, төлээр өртек-үнези-даа тывылбас. Бистер кезээде аваларывыска өрелиг артар бис.

Аваларывыстың бистер дээш амыр-дыш чок дүвүрел-сагыш-сыралын, оларның эргелиг хоюг, чымчак характерын, чемзиг холун, тааланчыг үнүн кезээде сактып, оларның дугайында эң-не чылыг, эргим сактыышкыннарны бодап кээр бис. 5 азы 50-даа харлыг болзуңза, аваң сеңээ херек.

Авазынга ынакшыл — ол эң-не күштүг ынакшыл, ол дугайында уран чүүлдүң кайгамчык чогаалдары бижиттинген.

Бистиң хоорайывыста чурттап орар бөдүүн ие кижи дугайында чылыг сөстерни сөглексээн ийик мен.

Сес уругну төрээш өстүрген, «Иениң медалы» медальдың, «Иениң алдары» орденниң эдилекчизи — Байыр-оол Иргитовна Дан-Сүрүн ажы-төлүнүң, ада-чуртунуң, чонунуң мурнунга дыка-ла чоргаар ие кижи деп бодаар мен. Байыр-оол Иргитовна ажы-төлүн эртем-билигге чедирип, оларны төлептиг кижилер кылдыр кижизиткен.

Байыр-оол Иргитовна — 64 харлыг, а ооң бодунуң авазы Иргит Дыртык Оюн-Хоо — 90 харлыг, бо хүннерде Бай-Тайга районнуң Кызыл-Дагга ажы-төлүнүң арасында чурттап чоруур. Бо дээрге тыва чонда дыка ховар таварылга. Ол кырган-ававыстың бодунуң төрээн уруглары — 11 кижи. Ээзүг-ла аас-кежиктиг, чоргаар авашкылар! Оларның шуптузун, ажы-төлдерин, оларның ажы-төлдерин катай санаар болза, та чеже чүве?

Байыр-оол Иргитовна 17 харлыында Кара-Хөлге арбан даргазының оралакчы дузалакчызы чораан. Дайын үезинде арат-чондан Кызыл Шеригге дузаламчы, белек чыып, дайынчыларга хол-хаптары, уктар, херектээштер даарап, могаг-шылаг чок-ла чоруп турган. Ол үеде араттар дыка-ла идепкейлиг, чүнү-даа харам чокка берип, дузалап чорааннар.

Байыр-оол Иргитовна Хемчикке келгеш, Дан-Сүрүн Хертек Аймаа-биле өг-бүле туткан. 36 харлыг аныяанда-ла уругларының адазын оскунган. 8 чаш ажы-төл-биле чааскаан артып каар деп чүвениин бергезин чугаалаан-даа ажы чок боор. Шак ындыг берге үеде шыдамык, кызыл кижилер бергелерни ажып эртер ийин.

Байыр-оол Иргитовнаның ажы-төлү ам бо хүннерде кандыг кижилер болганын бижиири артык эвес боор.

Эң улуг кызы Арина Хертековна Ондар — Чадаанада социал хандырылга килдизиниң эргелекчизи, коммунист, Дондук-оол Хертекович — ИХМ-де штаб начальниги, Дандары — тудугда, Март-оол — Кызыл районда ОБХСС начальниги, коммунист, Дадар-оол — дээди эртемниг башкы, коммунист, амгы үеде Москвада аспирантурада өөренип турар, Даваа Хертекович № 9 школада башкы, Далаазы — ИХМ-де улуг инспектор, коммунист, хеймер кызы Октябрина — Владимир хоорайда милицияның тускай ортумак школазында өөренип турар.

Чамдык өг-бүлелерни көөрге, ада-иезин бактаар, азы ажы-төлүнге хомудап чоруурлар бар болгай. Борта ада-ие, ажы-төл бот-боттарын арасында билишпейн, азы кижизидилгениң чогуун херечилеп турары ол.

Байыр-оол Иргитовна амыдыралды кончуг эки билир, үнелээр, ынчангаш ооң ажы-төлү шак мындыг төлептиг болганы ол. Ол ам кырган-ава-даа болза, ооң холу курут орарын көрбес сен, дааранып турда — шевери, шимченгири — аныяк кыстар-ла. Уругларының уругларын карактажып, амыдыралының байлак дуржулгазын ажы-төлүнге дамчыдып чоруур буянныг ие.

Частың баштайгы байырлалы, Делегейниң херээженнериниң хүнү — Март 8-биле Байыр-оол Иргитовнага база ооң авазы — 90 харлыг эневиске, кадыкшылды, узун назынны, аас-кежиин күзеп каалы.

Бо материалдың гонорарын № 142050 ЖБС агар санче шилчидерин диледим.

Раиса **ОНДАР**.

Тааланчыг, хоюг үнү дыңнаксанчыг,
Танцылап самнап турда көрүксенчиг,
Чараш, чалыы, омак-хөглүг аныяктар
Частың чечээ, аткан даңның хаяазы-ла.

Кырган-ававыс 70 харлаан

Санаа Балчыйовна Донгак — [redacted] ден харлап турар. Үнген-к томааннныг, чазык, бөдүүн зында кыштаанда мал-мага Он бир оолду, кысты ө выска кадыкшылды, узун

Уруглары Саяна, Урапа, Мерген ДАМДЫННАР.

ШИНЧИЛЕЛ, ОВУР-ХЕВИР

Аныяк эртемден Валентина Сүзүкейниң, тыва хөгжүм херекселдериниң дугайында ному көскү, салымчаяанныг шинчилел ажылы болду. Эртем талазы-биле ооң үнелиг ийи факторлардан тургустунар: шинчилелдиң хемчээлиниң калбаа-биле болгаш хөгжүм херекселдерин чоннуң культуразы, амыдыралы-биле чарбайн, кады культура-төөгү хөгжүлдеге барымдаалап бижээни бир янзызы.

Хөгжүм херекселдери материал болгаш угаан-бодал культуразынга хамааржыр болганда, автор ону чогумчалыг кылган болгаш, херекселдерни кылырын, ойнаарын, оларның үнүнүң онзагай талаларын хөй чүүлдерни чыып, шинчилеп турган бижээни эки. Хөгжүм херексели, ооң аялгазы амыдыралды таныып билиринин, чоннуң психологиязының, чараш чүүлге хандыкшылдың үндезини болуп келгенин эртемден көргүзүп турар.

Хөгжүм аялгазының амыдыралдың хевири-биле, чаңчылдар-биле харылзаазын автор сайгарып, тыва чоннуң культуразын камгалап арттырарының айтырыын көдүрүп турар. Шинчилел ажылдарын автор ыры, эпос, поэзия чогаадылгалары-биле, тоолчургу чугаалар, үлегер домактар, чаңчыл ёзулалдар-биле холбаштыр түңнеп турары тыва чоннуң угаан-бодал культуразының нарынын, байлаан, каазын билип алырынга дузалап турар. Бо ном — хөгжүм херекселдериниң дугайында амгы эртемге чугула киириишкин. Ону монголоведтер, тюркологтар, төөгүчүлер, этнографтар, улусчу мастерлер — ниитизи-биле чон сонуургал-биле номчуп, ажыктыг чүүлдерни билип ап, сеткили байыыр дээрзи маргыш чок.

А. **МУХАМБЕТОВА**.

Искусствоведение кандидады.

АВАМ ЧАГЫ

Мен бо одуругларны кажан-даа утпайн чоруур мен, чүге дээрге авай деп сөстү кижи дыңнаарга безин чылыг, чымчак. Авазы уруун, оглун эргеледип, чассыдып бажын суйбап, эриг, чымчак баарынга чыпшыр туткаш чассыдып чорааныга бүгү-ле кижи өөрүшкүзүн, аас-кежиин илередип чоруурлар.

Мен авамдан бичии аргажок тургаш чарылган мен. Авам: «Чоннуң аразынга ийи угбаларыңның эдээнден туттунуп чорааш өзе бээр сен, кижи өскүстен өлбес. ажылгыр, ак сеткилдиг, эш-өөрүң-биле эп-найыралдыг чор, барбада эттеп каан хөй кежи бар, ооң-биле чылыг тондан даарадып алыр сен» дээш, мени чыттап шаг болган.

«Сен кайнаар чоруур деп тур сен, эминиң ээп алыйн» дээримге, «Ынча диве, аваң ам келбес» дээн. Мен ыглап туруп бээримге, авам: «Чок, чок, оглум, аваң ам чорбас, оглумну чассыдып каайн, бээр кел» дээрге, авамның хойнунче киргеш, эминде барган мен. Авамны ээп чыдарымга, ол бүдүү дыка-ла ытлаан, оон үне халааш, ыяш киирип эккелгеш, от одапкаш көөрүмге, авам ыңай көргеш чыдып алган боду олчаан одунмаан.

Ол-ла үеден эгелээш, дүне-даа, хүндүс-даа авамны бодап, ыглаза, ыглаза анаа-ла кеш дуглаан кара сөөк апарган мен. Ынчан авамның чагаан чагыы дыка-ла үнелиг, утказыг дээрзин соонда улгаткаш билген мен.

Ам-даа авамның хөөрүнге барганымда, частыг-чаашкынныгда, кыштың соогунда аъдымдан дүшкеш, каш минута иштинде авамга кажыыдап эртер мен. Бо

[redacted]

Тыва АССР-ниң улус депутаттарының соңгулдаларының түңнелдериниң дугайында округ соңгулда комиссияларының дыңнадыы

Округтар аайы-биле улус депутаттарынга кандидаттың фамилиязы, ады, адазының ады	Округ талазы-биле соңгукчуларының шиити саны	Бадылаашкынга кирипкени	Күш чок болган бюллетеньнер	Улус депутадынга кандидат дээш бадылаашкын саны		Улус депутадынга кандидатка удур бадылаашкын саны		соңгулдаларның түңнели
				саны	хуу	саны	хуу	
КЫЗЫЛ ХООРАЙ								
1. Енисей								
Ковалчук Алексей Владимирович	2030	1272	—	843	66.3	429	33.7	соңгуткан
2. Ленинград								
Левашов Владимир Константинович	2351	1620	12	821	50.7	787	48.5	соңгуткан
Кенин-Лопсан Монгуш Борахович	2351	1620	12	261	16.1	1347	83.2	соңгутпаан
Саая Маадыр-оол Мөнге-Чаянович	2351	1620	12	359	22,1	1249	77.2	соңгутпаан
3. Школа								
Бендерский Валерий Борисович	2019	1387	63	388	27.9	936	67.5	катап бадылаашкын
Брокерт Александр Владимирович	2019	1387	63	253	18.2	1071	77.2	соңгутпаан
Эпп Генрих Яковлевич	2019	1387	63	468	33.7	856	61.7	катап бадылаашкын
4. Первомай								
Норбу Тамара Чаш-ооловна	1320	832	28	313	37.6	491	59.0	соңгутпаан
Саая Сарыг-оол Шожут-оолович	1320	832	28	210	25.2	594	71.4	соңгутпаан
5. Молодежный								
Григорьев Борис Павлович	2284	1530	46	298	19.4	1186	77.5	катап бадылаашкын
Егоров Игорь Васильевич	2284	1530	46	747	48.8	737	48.2	катап бадылаашкын
Кунгаалай Людмила Кыргысовна	2284	1530	46	141	9.2	1343	87.8	соңгутпаан
Самбу Ирина Иргитовна	2284	1530	46	123	8.0	1361	88.9	соңгутпаан
6. Пушкин								
Свищов Борис Павлович	1364	972	20	541	55.6	411	42.3	соңгуткан
Шурыгин Владимир Викулович	1364	972	20	282	29.0	670	69.0	соңгутпаан
7. Рабочий								
Асонычев Валерий Андреевич	1107	821	37	307	37.4	47	58.1	соңгутпаан
Суге-Маадыр Монгуш Мунзукович	1107	821	37	407	49.6	377	45.9	соңгутпаан
8. Пролетарский								
Пивоваров Станислав Николаевич	752	550	31	164	29.8	355	64.5	соңгутпаан
Шабалин Виктор Анатольевич	752	550	31	319	58.0	200	36.4	соңгуткан
9. Ленин								
Аракчаа Кара-кыс Донгаковна	2370	1825	62	425	23.3	1338	73.3	катап бадылаашкын
Конгар Алдын-кыс Темир-ооловна	2370	1825	62	162	8.9	1601	87.7	соңгутпаан
Кыргыс Зоя Кыргысовна	2370	1825	62	122	6.7	1641	89.9	соңгутпаан
Монгуш Сонгукчу Сазыг-оолович	2370	1825	62	43	2.3	1720	94.3	соңгутпаан
Санчай Сергей Сайынович	2370	1825	62	540	29.6	1223	67.0	катап бадылаашкын
Чаламба Айлана Леонидовна	2370	1825	62	252	13.8	1511	82.8	соңгутпаан
10. Комсомольский								
Коротаев Николай Михайлович	1217	746	45	349	46.8	352	47.2	соңгутпаан
Монгуш Светлана Чоодуевна	1217	746	45	256	34.3	445	59.7	соңгутпаан
11. Октябрьский								
Бадулин Владимир Алексеевич	1683	1191	92	96	8.1	1003	84.2	соңгутпаан
Бершанский Иван Георгиевич	1683	1191	92	55	4.6	1044	87.7	соңгутпаан
Кужугет Калин-оол ~~Сергеевич~~	~~1683~~	~~1191~~	~~92~~	~~258~~	~~21.7~~	~~841~~	~~70.6~~	катап бадылаашкын
Петров Олег Витальевич	1683	1191	92	122	10.2	977	82.0	соңгутпаан
Улумбара Чанмыр Александрович	1683	1191	92	149	12.5	950	79.8	катап бадылаашкын
Ховалыг Людмила Байкараевна	1683	1191	92	138	11.6	961	80.7	соңгутпаан
Чистяков Виталий Иванович	1683	1191	92	109	9.2	990	83.1	соңгутпаан
Чедулько Владимир Александрович	1683	1191	92	63	5.3	1036	87.0	соңгутпаан
12. Строительный								
Богдановский Анатолий Григорьевич	1565	970	—	368	37.9	602	62.1	катап бадылаашкын
Бурнина Нелли Михайловна	1565	970	—	92	9.5	878	90.5	соңгутпаан
Монгуш Хаттыг Чикчатовна	1565	970	—	155	15.9	815	84.0	соңгутпаан
Остапец Иван Александрович	1565	970	—	160	16.5	810	83.5	катап бадылаашкын
13. Теп								
Кузьмин Иван Игнатьевич	2260	1424	81	126	8.8	1217	8.5	соңгутпаан
Охотникова Лидия Алексеевна	2260	1424	81	481	33.8	862	60.5	катап бадылаашкын
Сурун Светлана Салчаковна	2260	1424	81	270	19.0	1073	75.3	соңгутпаан
Тэвбаридзе Владимир Дилимович	2260	1424	81	312	21.9	1031	72.4	катап бадылаашкын
14. Чулдум								
Куулар Геннадий Сундуевич	1802	1219	65	243	20.0	911	74.7	катап бадылаашкын
Сандан Валерий Тээн-оолович	1802	1219	65	151	12.4	1003	82.3	соңгутпаан
Талтаева Виктория Доржуевна	1802	1219	65	56	4.6	1098	90.1	соңгутпаан
Шестакова Вера Ефимовна	1802	1219	65	565	46.3	589	48.3	катап бадылаашкын
15. Чехов								
Аранчын Юрий Лудужапович	1265	1066	39	174	16.3	853	80.0	соңгутпаан
Конев Александр Васильевич	1265	1066	39	589	55.2	438	41.1	соңгуткан
Никитин Владимир Викторович	1265	1066	39	161	15.1	866	81.2	соңгутпаан
16. Кызыл								
Будук-оол Кара-Сал Дамбаланович	1453	1146	33	583	50.9	530	46.2	соңгуткан
Грешилов Виктор Васильевич	1453	1146	33	372	32.5	741	64.7	соңгутпаан
17. Учебный								
Нечаев Борис Семенович	2811	2110	82	573	27.1	1455	69.0	катап бадылаашкын
Чульдум Зоя Степановна	2811	2110	82	719	34.1	1309	62.0	катап бадылаашкын
Яковлев Григорий Осипович	2811	2110	82	507	24.0	1521	72.1	соңгутпаан
18. Завод								
Зотов Сергей Сергеевич	1044	809	36	200	24.7	573	70.8	соңгутпаан
Козлов Михаил Сергеевич	1044	809	36	479	59.2	294	36.3	соңгуткан
19. Малчын								
Донгак Зоя Баир-ооловна	1610	934	49	149	16.0	736	78.8	катап бадылаашкын
Загвоздкин Валерий Федорович	1610	934	49	86	9.2	799	85.5	соңгутпаан
Кара-оол Виктор Хомушкуевич	1610	934	49	250	26.8	635	68.0	катап бадылаашкын
Кривцов Юрий Андреевич	1610	934	49	102	10.9	783	84.0	соңгутпаан
Трифонова Эльвира Николаевна	1610	934	49	61	6.5	824	88.2	соңгутпаан
Урванцев Владимир Петрович	1610	934	49	149	16.0	736	78.8	катап бадылаашкын
20. Пионер								
Карымов Юрий Васильевич	1545	1270	59	162	12.8	1049	82.6	соңгутпаан
Кузьмин Юрий Иванович	1545	1270	59	320	25.2	891	70.1	катап бадылаашкын
Салчак Зоя Тюлюшевна	1545	1270	59	261	20.6	930	74.8	соңгутпаан
Сат Зоя Назытыевна	1545	1270	59	354	27.9	857	67.5	катап бадылаашкын
21. Дорожный								
Дорофеев Владимир Алексеевич	1688	1330	149	356	26.8	825	62.0	соңгутпаан
Мишкин Вадим Федорович	1688	1330	149	667	50.2	514	38.6	соңгуткан
22. Советский								
Кан-оол Владимир Иванович	1958	1299	49	485	37.3	765	58.9	катап бадылаашкын
Ооржак Алексей Кара-оолович	1958	1299	49	201	15.5	1049	80.7	соңгутпаан
Тинмей Дозур-оол Лайзапович	1958	1299	49	368	28.3	882	67.9	катап бадылаашкын
23. Геология								
Авруцкий Валентин Леонидович	2999	2221	67	980	44.1	1174	52.9	соңгутпаан
Буянды Семен Кунгаевич	2999	2221	67	807	36.3	1347	60.6	соңгутпаан
24. Калинин								
Бахаев Юрий Павлович	2475	1625	56	244	15.0	1325	81.5	соңгутпаан
Маслов Александр Петрович	2475	1625	56	101	6.2	1468	90.3	соңгутпаан
Ондар Дакан-оол Ризакович	2475	1625	56	707	43.5	862	53.0	катап бадылаашкын
Сургутачов Виталий Петрович	2475	1625	56	361	22.2	1208	74.3	катап бадылаашкын
25. Интернациональный								
Монгуш Зоя Айзыновна	1913	1279	59	132	10.3	1088	85.1	соңгутпаан
Ооржак Сергей Ынаажыкович	1913	1279	59	152	11.9	1068	83.5	соңгутпаан
Подругин Владимир Алексеевич	1913	1279	59	457	35.7	763	59.7	катап бадылаашкын
Салчак Вячеслав Сюрюнович	1913	1279	59	322	25.2	898	70.2	катап бадылаашкын
26. Горький								
Байыр-оол Петр Ондарович	1320	858	—	261	30.4	597	69.6	соңгутпаан
Ооржак Хүрең Бораевна	1320	858	—	267	31.1	591	68.9	соңгутпаан
27. Горный								
Сарбаа Яков Васильевич	1882	1308	31	521	39.8	756	57.8	соңгутпаан
Чамзын Кий-оол Удумбарович	1882	1308	31	410	31.3	867	66.3	соңгутпаан
28. Московский								
Абрамова Анна Ахметовна	2140	1499	69	431	28.7	999	66.7	катап бадылаашкын
Аракчаа Светлана Николаевна	2140	1499	69	519	34.6	911	60.8	катап бадылаашкын
Кашпык-оол Семен Ховылович	2140	1499	69	236	15.7	1194	79.6	соңгутпаан
29. Ровенский								
Гайбура Франко Антонович	2549	2030	103	317	15.6	1610	79.3	соңгутпаан
Гребеньков Евгений Иванович	2549	2030	103	21	1.0	1906	93.9	соңгутпаан
Дюкарев Василий Михайлович	2549	2030	103	40	2.0	1887	92.9	соңгутпаан
Игнатов Борис Игоревич	2549	2030	103	247	12.2	1680	82.7	соңгутпаан
Конуспаев Булат Айтмухаметович	2549	2030	103	422	20.8	1505	74.1	катап бадылаашкын
Лихицкий Александр Алексеевич	2549	2030	103	37	1.8	1790	88.2	соңгутпаан
Мошкарев Павел Федорович	2549	2030	103	7	0.3	1920	94.6	соңгутпаан
Ошпенко Николай Ильич	2549	2030	103	35	1.7	1892	93.2	соңгутпаан
Самарин Борис Степанович	2549	2030	103	64	3.1	1863	91.8	соңгутпаан
Санчи Баир Тулушевич	2549	2030	103	500	24.6	1427	70.3	катап бадылаашкын
Фроленко Виктор Григорьевич	2549	2030	103	42	2.1	1885	92.8	соңгутпаан
30. Саян								
Панкратов Владимир Валентинович	1161	662	31	336	50.7	295	44.6	соңгуткан
Полозов Василий Васильевич	1161	662	31	218	32.9	413	62.4	соңгутпаан
31. Правобережный								
Биче-оол Светлана Монгушевна	1286	840	24	207	24.6	609	72.5	соңгутпаан
Куулар Михаил Ким-оолович	1286	840	24	440	52.4	376	44.8	соңгуткан
32. Тээли								
Донгак Васи...... Байтосович	1722	1682	111	631	37.5	940	55.9	катап бадылаашкын
Суглай-оол Долзан Салчаковна	1722	1682	111	409	24.3	1162	69.1	соңгутпаан
Хертек Нина Хертековна	1722	1682	111	579	34.4	992	59.0	катап бадылаашкын
33. Бай-Тал								
Хертек Чурунай Хирес-оолович	1085	1040	—	978	94.0	62	6.0	соңгуткан
34. Кара-Хөл								
Монгуш Базыр Давааевич	825	816	—	753	92.3	63	7.7	соңгуткан
35. Кызыл-Даг								
Дилак Киров Салчакович	542	509	28	273	53.6	208	40.9	соңгуткан
Ооржак Наскыл-оол Чаламбаевич	542	509	28	163	32.0	318	62.5	соңгутпаан
Хертек Күлер-оол Сонамович	542	509	28	44	8.6	437	85.9	соңгутпаан
36. Шуй								
Донгак Кара-оол Севээн-оолович	1041	1013	—	971	95.8	42	4.2	соңгуткан
37. Ээр-Хавак								
Ногай Сергей Бухгалтерович	1069	1047	—	794	75.8	253	24.2	соңгуткан
Барыын Хемчик район								
38. Кызыл-Мажалыктың Чөөн								
Монгуш Валентина Кенденовна	1190	911	92	473	51.9	346	38.0	соңгуткан
Салчак Оюмаа Хомушкуевна	1190	911	92	98	10.8	721	79.1	соңгутпаан
Хомушку Дембик Мыртык-Караевич	1190	911	92	209	23.0	610	66.9	соңгутпаан
39. Кызыл-Мажалыктың Барыын								
Дожулаа Чыртак-оол Хертекович	1546	1461	98	498	34.1	865	59.2	соңгутпаан
Маркс-оол Алексей Монгушевич	1546	1461	98	732	50.1	631	43.2	соңгуткан
40. Ак-Довурактың Мурнуу								
Свавильный Дмитрий Михайлович	1379	1168	—	560	47.9	608	52.1	соңгутпаан
41. Ак-Довурактың Транспорт								
Ондар Данзын-оол Чалзапович	1277	1007	89	306	30.4	612	60.8	катап бадылаашкын
Чанзан Владимир Салчакович	1277	1007	89	148	14.7	770	76.5	соңгутпаан
Чымба Алыг-оол Сарыгларович	1277	1007	89	406	40.3	512	50.9	катап бадылаашкын
42. Ак-Довурактың Чкалов								
Козлов Владимир Иванович	1232	1057	150	143	13.5	764	72.3	соңгутпаан
Куракин Станислав Павлович	1232	1057	150	237	22.4	670	63.4	катап бадылаашкын
Саая Ираида Чоодуевна	1232	1057	150	469	44.4	438	41.4	катап бадылаашкын
43. Ак-Довурактың Юбилейный								
Шулепов Александр Николаевич	1248	1029	—	531	51.6	498	48.4	соңгуткан
44. Ак-Довурактың Школьный								
Доржу Борис Хертекович	1154	859	—	595	69.3	264	30.7	соңгуткан
45. Ак-Довурактың Центральный								
Оюн Айлан Кылын-ооловна	1698	1328	292	318	23.9	718	54.1	соңгутпаан
Чикчит Биченей Монгушевна	1698	1328	292	528	39.8	508	38.2	соңгутпаан
46. Аксы-Барлык								
Ильенков Станислав Иванович	599	582	—	420	72.2	162	27.8	соңгуткан
47. Аянгаты								
Нурзат Байр-оол Саянович	728	698	1	637	91.3	60	8.6	соңгуткан
48. Барлык								
Монгуш Юрий Шыырапович	751	748	30	361	48.3	357	47.7	соңгутпаан
Сундуй Валентина Санчытовна	751	748	30	331	44.3	387	51.7	соңгутпаан
49. Дөн-Терезин								
Жоголь Николай Аврамович	684	616	—	535	86.8	81	13.1	соңгуткан
50. Хөнделен								
Кужугет Борис Очурович	377	375	9	144	38.4	223	59.2	соңгутпаан
Хомушку Василий Уургакович	377	375	9	222	59.2	145	38.4	соңгуткан
51. Шекпээр								
Ооржак Алефтина Айыжыевна	861	801	45	119	14.8	637	79.5	соңгутпаан
Сарыглар Мандан Бышкак-Караевич	861	801	45	606	75.7	150	18.7	соңгуткан
52. Эрги-Барлык								
Кужугет Спар-оол Кендинчапович	1138	1104	—	841	76.2	263	23.8	соңгуткан
53. Чадаананың Чөөн								
Ооржак Идамчап Докур-оолович	1350	1302	123	773	59.4	406	31.2	соңгуткан
Сат Николай Доржуевич	1350	1302	123	326	25.0	853	65.5	соңгутпаан
54. Чадаананың Соңгу								
Сарыглар Кызыл-оол Мыйдорович	1188	1188	34	712	59.9	442	37.2	соңгуткан
Сат Владимир Сорулдаевич	1188	1188	34	442	37.2	712	59.9	соңгутпаан
55. Чадаананың Төп								
Донгак Эртине Сүлдемович	1324	1302	30	819	62.9	453	34.8	соңгуткан
Сат Сергей Санчапович	1324	1302	30	345	26.5	927	71.2	соңгутпаан
Шыырап Эрес-оол Салчакович	1324	1302	30	108	8.3	1164	89.4	соңгутпаан
56. Чадаананың Шахтер								
Ондар Эдуард Эдер-оолович	1435	1377	131	535	38.9	711	51.6	соңгутпаан
Ооржак Арагачы Натпит-Доржуевич	1435	1377	131	631	45.8	615	44.7	соңгутпаан
57. Бажың-Алаак								
Монгуш Буга Чимитович	1009	1009	56	595	59.0	358	35.5	соңгуткан
Монгуш Валентина Седиповна	1009	1009	56	358	35.5	595	59.0	соңгутпаан
58. Теве-Хая								
Ондар Дөжүлдей Бурзунеевич	1284	1284	—	752	58.6	532	41.4	соңгуткан
59. Хайыракан								
Монгуш-оол Мөңгүн-оол Иванович	913	913	12	444	48.6	457	50.1	соңгутпаан
Сат Ывы Маадыр-оолович	913	913	12	442	48.4	459	50.3	соңгутпаан
60. Чыраа-Бажы								
Куулар Даш-оол Шомбайевич	1076	1048	27	364	34.7	657	62.7	соңгутпаан
Монгуш Василий Дулукпенович	1076	1048	27	38	3.6	983	93.8	соңгутпаан
Монгуш Хонук-оол Доржуевич	1076	1048	27	602	57.4	419	40.0	соңгуткан
61. Чыргакы								
Донгак Макар Бавукович	823	818	—	786	96.1	32	3.9	соңгуткан
62. Шеми								
Куулар Валентин Чамыянович	712	704	31	303	43.0	370	52.6	соңгутпаан
Ойдуп Надежда Назыновна	712	704	31	370	52.6	303	43.0	соңгуткан
Сүт-Хөл район								
63. Алдан-Маадыр								
Ооржак Дандар-оол Көк-Хунаевич	1121	1121	—	1044	93.1	77	6.9	соңгуткан
64. Баян-Тала								
Кара-Сал Мөнге Диинмеевич	724	724	—	675	93.2	49	6.8	соңгуткан
65. Бора-Тайга								
Ондар Байлак Чолдак-ооловна	1147	1147	32	541	47.2	574	50.0	соңгутпаан
Сөкен-оол Ондар Ондарович	1147	1147	32	563	49.1	552	48.1	соңгутпаан
66. Ийме								
Монгуш Иван Шыванович	774	774	14	381	49.2	379	49.0	соңгутпаан
Ондар Опанас Хурбаевич	774	774	14	379	49.0	381	49.2	соңгутпаан
67. Ишкин								
Монгуш Сергей Дадар-оолович	761	758	10	362	47.8	386	50.9	соңгутпаан
Монгуш Чымба Балдыкович	761	758	10	381	50.3	367	48.4	соңгуткан
68. Сүт-Хөл								
Шубник Геннадий Макарович	1441	1417	4	1131	79.8	282	19.9	соңгуткан
Каа-Хем район								
69. Сарыг-Септиң Чөөн								
Бочкарева Тамара Павловна	1833	1448	82	409	28.2	957	66.1	катап бадылаашкын
Доржукай Михаил Кудерович	1833	1448	82	569	39.2	797	55.0	катап бадылаашкын
Маады Алдын-оол Сумбаевич	1833	1448	82	285	19.7	1081	74.6	соңгутпаан
70. Сарыг-Септиң Барыын								
Канзай Алдын-оол Кангаевич	2000	1680	53	667	39.7	960	57.2	соңгутпаан
Морозов Борис Алексеевич	2000	1680	53	723	43.0	904	53.9	соңгутпаан
71. Бүрен Хем								
Кызыл-оол Сергей Александрович	1174	1174	59	651	55.5	464	39.5	соңгуткан
Өшкүлүг Өлчей-оол Чамьянович	1174	1174	59	396	33.7	719	61.2	соңгутпаан
72. Ильин								
Кажин-оол Виктор Салчакович	1280	1217	85	753	61.9	379	31.1	соңгуткан
Мусихин Ермил Андреевич	1280	1217	85	309	25.4	823	67.6	соңгутпаан
73. Кундустуг								
Петров Валентин Борисович	1090	1054	—	814	77.2	240	22.8	соңгуткан
74. Бүрен-Аксы								
Магеря Александр Андреевич	1020	920	39	235	25.5	646	70.2	соңгутпаан
Марцеха Анатолий Васильевич	1020	920	39	302	32.8	579	63.0	катап бадылаашкын
Улумбара Черкал-оол Александрович	1020	920	39	295	32.1	586	63.7	катап бадылаашкын
Кызыл район								
75. Каа-Хемниң Барыын								
Горилый Евгений Владимирович	1882	1402	115	793	56.6	494	35.2	соңгуткан
Килин Леонид Павлович	1882	1402	115	197	14.1	1090	77.7	соңгутпаан
Сухов Николай Михайлович	1382	1402	115	150	10.7	1137	81.1	соңгутпаан
76. Каа-Хемниң Чөөн								
Бессмертных Галина Петровна	2311	1472	150	401	27.2	921	62.6	соңгутпаан
Соломонов Владимир Ильич	2311	1472	150	741	50.3	581	39.5	соңгуткан

(Уламчылыт).

БЫЗААНЧЫЛАП ОЙНАП ОРДА...

Анчымаа Иргитовна Сонам Хемчик бажынга төрүттүнген. Акызы Чаман тыва хөгжүм херекселдери чазаар шевер кижи турган. Ада-иези база уран чүүлге сундулуг. Ол бичии тургаш иргилдеп эгелээн. Ам ооң бодап турары-биле, ооң хылы сиир хевирлиг. Коште ооң хөм бажы чуурлуп каарга, ол аажок ыглап турганын сактыр.

Аът хылы-биле хылдаан бызаанчыга ол дыка ойнаар апарган. Ооң хылдарын дыт чугу-биле чуктап ап турар. Дыттың чугу боорда, «ыт-саады» деп адаары кара саат-биле ону чаар. Чаг-саат, кызыл-саат кандыг дээрзин билир бис.

Анчымаа Иргитовна чогаадылгага сундулуг херээжен улусту сонуурган турар деп дыңнааш, редакцияга чедип келген. Ол композитор Дамба Хүрең-оол-биле ужуражы бергеш, арга-сүме кадарын диледи. Шелер-хомуска, демир-хомуска, бызаанчыга, чадаганга ол бир дең ойнаар болгаш кайы-даа хөгжүм херекселинге боду бир-ле аялганы чогаадып ойнап турар. Дыңнаан улус ону индий, кыдат аялгаларга дөмейлээр. Ол аялганы нотага бижип алырынга аңаа дузалажыр болза эки.

Композиторнуң ачазы база хөгжүм херекселдери кылыр чораан болгаш, бызаанчыны кара, чоон кудуруктуг аъттың хылындан кылып, чадаганны, бызаанчыны канчаар хөөн киирерин айтып берип, ажыктыг сүмелерни берип чораан.

Анчымаа Иргитовна алдан чылдар үезинде уттунуп бар чыдар хөгжүм херекселдериниң эскизтерин чуруп, тускай альбом кылып алган турган. Ол ёзугаар ам Москва фабриказынга ийи чүс ажыг тускай хааржактыг хөгжүм херекселдерин кылып эгелээн. Ол өске шеверлерниң кылып каан херекселдерин боду таарыштыр эде кылып, кулактарын, хылын солуп ап турар. Шаанда чадаган колдуу чеди хылдыг турган болза, ол оп алды хылдыг кылдыр кылып алган. Чадаганны хол-биле, ыяш-биле, кулузун-биле ойнаар. Кулузуннуң бажын аартаткаш ойнаарга, үнү өткүт боор. Чамдык амгы үениң херекселдеринге ойнап өөренгеннер ону кырындан ойнаар, а ол адаандан ойнаар. Ол база бир янзы арга болур.

Анчымаа Иргитовна бичии турда, авазы бода малдың ооргазын куду баткан эъдин чадаган эъди дээр, ону мал сокканда албан арттыртып аар турган. Ооң сиириндан чадаган хылы кылыр. Аттың тывылганы-даа ында хире. Сиир чүгле ойнаар херекселдерниң хылы болурундан аңгы, удазын чок шагда дааранырынга кончуг ажыктыг, эң быжыг удазын турган.

Хөгжүмчү ам республиканың уран чүүл школазының өөреникчилеринде бодунуң уран талантызын дамчыдып, кичээлдерни эрттирип турар. Кызылдың № 9 школазында бөлгүмнү база удуртуп турар. Бичии чаштарны чараш чүүлге кижизидеринге салым-чаяанныг хөгжүмчү кандыг-даа бол үлүгхуузун киириштирип чоруур.

Артык ХОВАЛЫГ.

ИЕ КИЖИНИҢ САГЫЖЫ АМЫРАВАС

Орук демдеглели

Шагааның аът чылында алган каш хонук шөлээм төнүп, катап-ла төрээн черим, төрел чонум, өг-бүлем-биле байырлажып, Ленинград кайы сен дээш аъттаныптым. Самолет Саадак сынның кырыныче көдүрлүп кээрге, чаштан тура чаңчыгып калган харлыг баштыг дагларымны, Каргы, Мугур ийи хемни, чүгле Тывада эвес, а Чөөн Сибирьде эң бедик дижиривис меңгилери чайынналган Мөңгүн-Тайгам көрүп каш чоргаарланып, хөрек-чүрээм хөлзеп келди. «Чараш бойдустуг Мөңгүн-Тайганы көрбээн кижи Тываны көрбээни ол болур» деп бодап-даа чордум.

Шак ол чоргаарал дан дараазында одуруглар төрүттүнду:

Шапкын баткан Каргы, Мугур ийи хемге
Чашкы шаамдан эштип, сүзүп, ойнап өстүм.
Чайынналган меңги харлыг Мөңгүн-Тайгам
Сагыжымга хаяаландыр чуруттунуң.
Берге бойдус аагынга тордуш дивес,
Меңгилериниң чечээ ышкаш шыдамыккай,
Төрээн черим хөгжүлдезин дүргедеткен
Дөспес өөрүм, ишчи чонум меңээ эргим...

Ырак черже өг-бүлемни үр хуусаада каггаш өөренип чоруптарга, сагыш-сеткилге кайы хире бергезин билген болзуңарза. Чүү-даа канчаар, 2 уруум, 2 оглумнуң эң бичези 3 харлыг Надюшам: «Ленинградче чорууруңда эдертип ал, күжүр авай, ам идик-хевимни бодум кедип аар мен, ыглавас мен, чүктенмес мен» — дээш, хөюг карактарын хере көрүпкеш, бопугур кызыл чаактары-биле меңээ өгенип, эргелени бээрге, караам чажы бүлдеңейнип, харлыгып келгеш, арай боорда туттунар кижи чордум.

Үш-ле харлыг үрениимниң
Чугаа-сооду орук дургаар
Үргүлчү-ле кулактарда
Шулуңналдыр дыңналып чор.

«Ажы-төлдү-даа, ал ботту-даа чеже хилинчектээр, чок болза өөредилгени ара каап-тар-дыр» — деп-даа бодай бээр мен. Ынчалза-даа авам, ачам, ха-дуңмам, өөм ишти: «Бир чыл чартыкты өөренипкен кижи, чартык чылда чүү боор» — дээрге харын бир өскээр бодандым-даа. Самолетта орзумза-даа, сагыжым аалда.

Мөөрүктүг Мөңгүн-Тайга
Чайынналып туруп калды.
Мөңгүн суу дег карак чажы
Мөндүңейнип артып калды.
Харлыг баштыг Мөңгүн-Тайга
Кажарарып артып калды.
Кап-ла кара карактары
Бүлдеңейнип туруп калды.

Өөренип турган үемде элээди уругларымның ажыл кылып, бот-тускайлаң апарганын кайгадым. Ооң мурнунда чүгле айбылааргa кылыр улус болгай. Ам болза улуг оглум 12 харлыг, 7 классчы оглум Аяс сугну кудуктан узуп, отту оттулуп, шаланы чуп, хеймер дуңмазы Наданы садикче чедирер...

Мен аалга келгеш, 4 хире хонганымда Аяс турган: «Сени сагынганым чидип бар чыдыр, ам кышкы дыштанылгамда кырган-ачам сугнуң хою кидин төрүп турда, дузалашпас болза хоржок, авай» — дээш. Ак-Баштыг баарында бээм сугже чоруптарга, оглумну чаптап ордум. Аяс 2-ги улдуңда чүгле төөгүде 3-түг болган, а 10 харлыг Азиата, 8 харлыг оглум Аян — эки өөренип турар болдулар. Азиата, Аян аяк-шынаан, бажыңының иштин аштап, чуп турда, магадаар чордум. А бичии Наданы садикче бир хүн акызы, бир хүн угбазы чедирер.

Авазы ырай бээрге, өөм ээзинге, уругларымга өөредиглиг болганын бодап чор мен. Бир эвес авам, ачам, дуңмаларым эвес болза, мен 2 чыл хуусаада хамаан чок, 2 ай безин өөренип чоруптарым берге турган боор. Ынчангаш оларның меңээ көргүскен улуг дузазын бүгү назынымда утпас мен. Эгезинде удур турза-даа, сөөлүнде мээң өөренирими деткээн болгаш үргүлчү манап чоруур уругларым ачазын база сактып чор мен. Шак ындыг тыва эр кижилер база ховар боор. Черле ынчаш бот-бодунга чөрчүжүп, аас-дыл кылыпкан аныяк-даа, улгады-даа берген назылыг өг-бүле кижилерге кайы-бирээзи ырадыр түр када сурганчылаарын сүмелээр-дир мен. «Ыракка — ынак, чоокка — чокшур» дижири-ле чөп.

Кызылдан ушкан самоледувус бир шак бичии ажыг болганда, Красноярскиге «Емельяново» аэропортка хонупту. Кызылдан Ленинградче дорт ужар самолет чок болгаш Красноярскиге 5 шак манааш, Ленинградче ужуптувус. Самолетка шагымны 4 шак бурунгаар чылзып алдым. Мооң мурнунда эң баштай Ленинградка келгеш, кежээкиниң 9 шакта-ла ийи караам шимдинип, ээп, оон чадап кааш, удуп чыдып аарымга, өөрүм кайгаар чүве. Метрога эң баштай эскалатор чоокшулап кээрге, халый бергенимни ам сактып келгеш, каткым кээр-дир, сактырымга-ла оожумнаарга хоржок ышкаш сагындырган болчук. Уруум Азиата күзүн Ленинградка чорааш база ынчалган. Ужуп чоруп орда, угаанга чүү-даа кирер чүве.

Ол аразында чаражы кончуг стюардесса уруг чемнениирин сагындырды. Сандай артында бадырып, өскедип турар столчугашты чем салырынга өске пассажирлер-биле бир дөмей бадырып алдым. Ол аразында эртенги аксым-биле болганымны сагындым. Бир-ле тааланчыг аялга дыңналы-дыр. Бо шагның магалыын!

Удуп-оттуп чорумда, ужуп үгениивистен бээр 5 шак болганда, стюардесса чарлады: «Ам каш минута болгаш делегейниң эң чараш хоорайларының бирээзи, революцияның кавайы — Ленинград хоорайның «Пулково» аэропортунга бистиң самоледувус хонар».

Элдеп чүве, Ленинградта хар эрип чыдар, чылыы дээрге час сагындырар. А Тывада соок — 29-30 градус. Шынап-ла, январь айда хар эрип чыдарын кым көрген боор. Шак мындыг төөгүлүг хоорайга өөренип турарым — мээң аксым-кежии.

Чежемейниң-даа берге болза, чеже-даа аал-чуртту, ажы-төлдү, төрел чонум сагынзымза, «күзел күштүг» бодумнуң мурнумда салдынган сорулгамны чедип аар дээш кызыдар мен. Төрээн черимден, өг-бүлемден ыракка берге өөредилге чылдарым Ленинградка хилис барбаан — кажан шагда уттундуруп бар чыткан шүлүктер чогаадыры катап төрүттүнүп, харын-даа чамдыызы парлаттынып турарынга өөрүп чор мен, шүлүктерим мени амыдыралдың бергелерин ажып эртеринге сорук киирип чор. Школачы чылдарымда чүгле сомалаар турдум, а ооң соонда эмчи институду, ону дооскаш чымыштыг ажыл — уруглар эмчизи, бажың ажылы, ажы-төл... Дыка салга бичии уругну эккээрге, ол уруг чүгээртегиже чедир хондур ора хонгаш, эртенинде улаштыр-ла уйгуң кээп, бажың аарып турда-ла, ажылдап хүнзээр сен. Ажылдааш келгеш, суг узуп, от салып, аъш-чем кылып, чугдунуп, уругларың оңаалгазын хынап турунда-ла дүн дүжер. Чогаал ажылы хамаанчок үйгуңга, ижер-чиириңге безин үе чедишпес. Шак-ла ынчаар 12 чыл эрте бергенин безин билбээн болдум.

Ам мээң сорулгам — Ленинградтың эмчи институдунуң клиниктиг ординатуразын бо чылын доозары, чогаал ажылын уламчылаары, а өөредилгем дооступга, эмчи ажылым уламчылап, кижилерге өөрүшкүнү, аас-кежикти шаңнаары.

Зоя ДОНГАК.
Ленинград хоорай.

Херээженнер
чогаадылгада

КЫДЫРААШ ДОЛУ ШҮЛҮК ЭЭЗИ

Чылдар шуужуп эртсе-даа, Тываның улустуң чогаалчызы С. Б. Пюрбюнуң меңээ мынчаар чугаалааны кулактарымга чаңгыланып артып калган: «Дөртен чылдарның часкаар Мөңгүн-Тайгага бир-ле дугаар Бай-Тайга тавар-ты аъттыг барып четкен мен. Саадактың арт кырынга олура, бедик-чаагай Мөңгүн-Тайганы магадап көрүп ора, «Мөңгүн-Тайга» деп шүлүүмнү бижээн мен. Ындыг онзагай булуңда чурттап, ажылдап турар кижилерден келир үеде та чеже салым-чаяанныг кижилер үнер чүве. Сен ону көре бээр аас-кежиктиг сен, дуңмам. Ам безин Мөңгүн-Тайганың аныяк шүлүкчүлери Салчак Молдурганың, Саая Майнактың үннери дыка-ла дыңзып, оларның шүлүкчү овур-хевирин хевирлеттине берди ышкажыл. Бедик-чаагай Мөңгүн-Тайганың ат-сураглыг тоолчулары Ооржак Чанчы-Хөө, Салчак Шокшуй, Салчак Дондук, Саая Самбуу оларның кайгамчык тоолдары мени кайгатпышаан, магадатпышаан болдур ийин, дуңмам...»

Чогаалчының ол угаазылалдыг чугаазы ам амыдыралда бадыткаттынды. Ол чер чурттуг Лидия Иргит, Иван Херлин угбашкылар шүлүкчүлер болду. Бүгү-ле чажыртынган талантызын төнчүзүнге чедир кижилерге сөңнеп четтикпейн чыткаш, эрте амызындан чарылганнар Оттук-оол Казырыкпайның, Кускун-оол Хертектиң шүлүктери чонда тарай берген. Ынчаарга чап-чаа эгелеп чоруур аныяк шүлүкчүлер Айлаңмаа Доңгак, Зоя Доңгак, Галина Мунзук дээн ышкаш херээжен шүлүкчүлер чүгле көстүп келген эвес, харын оларның уян лириктиг шүлүктери республика солуннарының, «Улуг-Хем» альманахтың. «Дамырак» чечен чогаал каттыжылгыныңның чыынды номнарының арыннарында база парлаттынгылаан.

Херээжен шүлүкчүлерниң аразында ам база бир эң аныяк автор, «Мөген-Бүрен» совхозтуң аныяк хойжузу Сайлык Сагаанның ады немешкен. Ооң намдары амдызында кончуг-ла бөдүүн, кончуг-ла кыска ышкаш сагындырар: Мөген-Бүрен ортумак школазын дооскаш, ада-иезиниң аалынга бир чыл сакманчылап кыштааны, ооң сөөлүнде Кызылга секретарь-машинакчылар курузун дооскан. Оон тускайланып, шеригден халашкан солдат оол Экер-оол Саая-биле өг-бүле туткан. Ынчангаш эрткен чылдың күзүнүнден эгелээш, хойжу ада-иезиниң аалында дузалакчы апарганы. Ол-ла.

Сайлык болза, бодунуң мөзү-бүдүжүнде биче сеткилдиг, бөдүүн, харын-даа шоолуг чүве ыттавас, барык-ла хагдынчак кижи кылдыр сагындырар. Эрткен чылдың чайызында Ортаа-Шегетейниң оң талакы эктинде Ак-Хем деп черге «Мөген-Бүрен» совхозтуң мурнакчы, дуржулгалыг хойжузу Сарыг-оол Салчакович Сагаанның чайлаанга чеде бээримге, өг-бүлениң херээжен ээзи, тос оол, кыстың эргелелдиг авазы Анай Доржуевна Иргит калчан кара сарлык саап олура мынча дээн: «Сайлыкта бир кыдырааш шүлүк бар. Дыка солун. Сонуурган көрүңер даан, честей».

Ам канчаар авторнуң боду-биле чугаалашпайн, нелээ бир кыдырааш чыгам кезек шүлүктерни номчудувус. Шүлүк чогаалынга салым-талантылыг кыс бо өг-бүледе чаяаттынганынга сеткил-сагыжымдан кончуг-ла өөрээн мен. Ам Сайлык Сагаанның үш шүлүүн «Шынның» номчукчуларынга бараалгадып көрейн.

Адыг-Түлүш БЕГЗИ.

ЧООК, ЭРГИМ

Чогаалчы, журналист Артык Ховалыгның херээжен чогаалчыларның ассоциациязын тургузар талазы-биле айтырыг көдүрген эгелекчи саналын деткивес арга чок. Ынчангаш солуннар арыннарында чырыттынып турар херээжен эш-өөрүмнүң чогаалдарын номчуп, өөрүп тур мен. Оларны номчуурга, черле эр улустан онзаланып ылгалып турар уян хөөннер бары илдең.

Херээжен кижиге чогаал ажылы кылыры тоң берге дээрзин кым-даа билир. Ынчалза-даа чамдыкта шүлүктер кандыг-даа эм-домдан артык үнелиг, күштүг, агаар дег эргежок чугула кылдыр сагындырып кээрге, ону биживес азы номчувас арга чок-тур. Шүлүктер дээрге — амыдырал-дыр. Херээженнер бистерге, ажыл-агыйывыс, бажың-балгадывыс, ашаавыс, ажы-төлүвүс болгаш шүлүктеривис — шуптузу чоок, эргим.

ДӨРТТЭЭН ОДУРУГЛАР

Чүген-суглук, ээр-чонак чүмнеп алгаш,
Чүгүрүк аът ол-ла дээрге, тааржыр бе?
Чүзүн-бүрү сөстер кожуп, бижип алгаш,
Шүлүкчү деп аданырга тааржыр бе?

* * *

Үнүш, сиген оңуп, бышкаш,
Үрезин бээр, чемижин бээр.
Хеймер оолдар өзүп келгеш,
Келин кыстар эдертип кээр.
Кыстарлыгда багай чүү деп,
Кым-даа аңаа өөрүүр болгай.
Ынчалза-даа оолдуг боорга,
Ылап салгал ында дижир.

СЕСТЭЭН ОДУРУГЛАР

(Шоодуг)

Ажыл соонда кадай кижи
Аяам-на дээр, пажым-на дээр.
Деңге кырыыр ынак эжи
Телевизор көрейн-не дээр.
Аъш-чем соонда кадай кижи
Аргыттынгаш олуруптар.
Чоогунда ынак эжи
Солуннарже «дүлдүнүптер».

Мария КҮЖҮГЕТ,
Тээли суур.
башкы.

САЙЗАНАК

Чалым-Хая баарында
Салбак чаштыг бичии уруг
Чаактары кыза берген
Сайзанактап ойнап олур.
Дээрдиве бедип ушкан
Дээлдиген куш талыгырда
Демги кысты чаптаан ышкаш,
Дээскинип харап турду.
Сайзанактаан чараш кысты
Сайда хонган сайгадак куш
Сайтыладыр ырлавышаан,
Чаптап көрүп орган дег-дир.
Ынчалза-даа олар ары
Ындыг амыр туттурбастар.
Чүктеп алган чалгыннары
Чүзүн-баазын чайырларлыг.
Ак, көк, кызыл, кара өңнер
Артында-ла алдыналчак.

ХОВАГАННАР

Айыраң каас чечектерниң
Аалчызы — ховаганнар.
Аажы-чаңы оожум, топтуг
Аажок чараш ховаганнар.
Ушкан, хонган ховаганны
Уруг чаштар тудуксаарлар.

ЧЕЧЕКТЕЛИП ЧЫРЫП ЧОР СЕН

Сеткил-чүрек кудараткан
Сээң кара карактарың...
Сеткилимден дүне, хүндүс
Черле үнмес болу берди.
Сээң дүрзүң, шырай арның,
Сергек, омак аажы-чаңың
Карактарым шимеримге,
Кара олчаан коступ келир.
Меңээ сөглээн сээң сөзүң
Меңги дош дег хаарып чор...
Чектевейн көр: чүрээмде сен,
Чечектелип чырып чор сен.

СЕТКИЛИҢНИ ХИЛЕТПЕЗИН

Караамда бо бүлдеңнешкен дамды чаштар
Карамның сээң сеткилиңни хилетпезин.
Иштим-хөңнүм балыырганчак уяны дээш
Изиг ынаам, мени өршээ, буруудатпа.

Кудай-дээрниң баганазы анаа турбас,
Хуулгаазын илбичи дег чаңы көвей:
Калчаа чаңнык черниң кырын хуюктай бээр,
Казыргы-даа карак дежип каар деп баар.

Эжик-хаалга арты-биле каржы бергеш,
Эжим тыппайн, азып-тенип чораан болза,
Ажып, саргаан күжүр чүрээм аргалаар дээш,
Алдап-тенип, эрээленип чоруур боор мен.

Ында-хаая эрбенниг теп кадаптарга,
Ыглай каап тар шолук хөңнүм чектевес сен.
Аас-кежик чалгыынанган чурттал гавыс
Айыылда деп артык бодал бодавас сен.

Зоя АМЫР-ДОНГАК,
Москвада М. Горький аттыг литература институдунуң студентизи.

ЧҮСТҮҢ БИРЭЭЗИ—АЙДЫС

Делегейниң номчулга конференциязынга киржир эргени Кызыл хоорайның № 11 школазының өөреникчизи Айдыс Монгуш «Уруглар чээрби бир вектиң чогаадыкчылары» деп үстүкү классчылар ортузунда конкурска тиилекчи болгаш чаалап алган.

Бо радиоконкурска Совет Эвилелиниң чүс, Американың алдан беш өөреникчилери тиилекчи кылдыр санаткан. Чүс кижиниң бирээзи бистиң чаңгыс чер-чуртуувус болган.

Аныяктар ортузунда кайы чогаалчылар хөй номчуттунуп турарыл деп айтырыгга ол Карамзинни, Айтматовту, Гранинни киирген. Парлалгага кандыг чугула айтырыглар көдүрзе эки деп айтырыгга харыызы: хөй уругларлыг нелер дугайы, Тывага болуп турган репрессиялар дугайы. Америк чажыттарыңарга кандыг номнарны очулдуруп таныштырза эки, кандыг номнар номчуурунга ынак сен деп айтырыгларга база солун, шын, тывынгыр харыылаан.

Уруглар ортузунда делегейниң номчулга конференциязының ийиги турунче кирген өөреникчи урувуска тиилелгелиг болганы дээш байыр чедирбишаан, моондаа соңгаар чедиишкин ону үдеп чорууруn күзеп каалыңар.

Бистиң корр.

Чурукчунуң хүлүмзүрүү

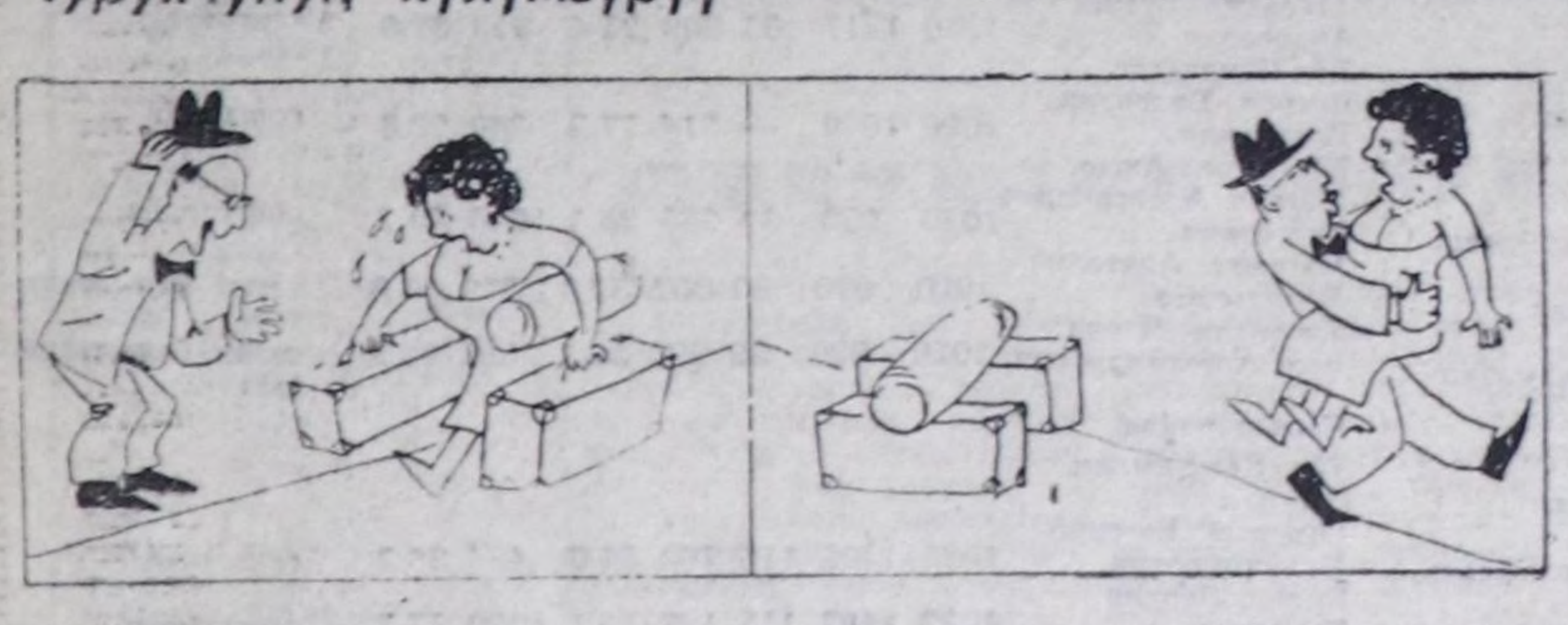

КУЛЬТУРА-СПОРТ КОМПЛЕКИЗИ ДЫШТАНЫР ХҮННЕРДЕ

Хөгжүм-шии театрынга

Март 8-те. Байырлал концерти. Эгелээри 15 шакта. «Кызыл», «Молодежное», «Шөлчүгеш» кафелеринге амданныг чемнер хүнү. Эгелээри 11 шакта.

«Енисей» КБ. Культураның болгаш дыштанылганың Гастелло аттыг парыгынга

Дискотека. Эгелээри 19.30 шакта.

Хөгжүм-шии театрынга

Март 9-та. Г. Канчелли. «Хануманың төөредиглери». Эгелээри 19 шакта.

«Колос» КБ

Уругларга мультфильмнер көрүлдези. Эгелээри 12.00, 14.00 шакта.

«Енисей» КБ

Дискотека. Эгелээри 19 шакта.

Хөгжүм-шии театрынга

Март 10-да. Аныяктарга дыштанылга кежээзи. Эгелээри 19 шакта.

«Колос» КБ. Культураның болгаш дыштанылганың Гастелло аттыг парыгынга

Дискотека. Эгелээри 19.30 шакта.

Спортчу хемчеглер

«Херел» спорт залынга

Март 9-10-да. Хол бөмбүүнүң талазы-биле маргылдаа. Эгелээри 11 шакта.

Кызылдың автоорук техникумунуң, башкы, эмчи училищелериниң спорт залдарынга

Өөредилге черлериниң аразында хоорайның бирги чери дээш баскетбол талазы-биле маргылдаа. Эгелээри 11 шакта.

«Тайга» станциязынга

Март 9-10-да. Профэвилел-комсомолдуң хаак крозу. Эгелээри 11 шакта.

Март-8-те. № 3 школаның эштир бассейнинге эштир талазы-биле маргылдаа. Эгелээри 10 шакта.

Шыдыраа клувунга

Шыдыраа талазы-биле маргылдаа. Эгелээри 11 шакта.

«Совет Тыва 5 чыл» стадионунга

Коньките массалыг чуңгулаашкын. Эгелээри 10 шакта.

ТВ

МАРТ 8
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Телевидение албан чериниң медээлери. 8.15 Мультфильм. 8.25 Делегей улустарының чогаадылгазы. 8.55 «Циркке шупту ынак». 9.30 Фильм-концерт. 10.00 Уругларга фильм. «Бичии ачаның ужуралдары». 11.05 Телефильмниң баштайгы көргүзүү. «Ниити ырыда киржип турарлар». 11.55 П. И. Чайковскийниң «Удуп чыдар чараш кыс» деп баледи. Шии. 14.50 «Улуг кижилер болгаш уруглар». Хеглээшкинниң программа. 15.50 Дептилге. Информация. Реклама. 16.20 Фигурлуг чуңгулаашкын. Делегей чемпионады. Ийилеп чуңгулаары. Хостуг программа. 17.35 Фильм-концерттиң баштайгы көргүзүү. 18.40 Мультфильм. 18.45 Эфирде музыка. Шилиттинген чогаалдар. 19.45 «Чоруу чогаан херээженнер». Уран-чечен фильм. 3-кү сериязы. 21.00 «Үе». 21.30—23.55 «Индий кинога ынактарга». Ийи сериялыг кыска хемчээлдиг фильм-концерт.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Концерт. 8.40 Ритмниг гимнастика. 9.10 Польша ыры фестивалы. 9.55 Синхроннуг эштиишкин. «Советская женщина» журналдың шаңналы дээш делегей маргылдаазы. 10.40 «Өг-бүле» телепрограмма. 12.25 Л. Гурченконуң бенефизи. 13.40 Коллаж (реклама, чарлалдар, информация). 13.45 И. Штраус дугайында дамчыдылга, (ГДР ТВ-зи). 15.00 Баскетбол. Корачтың кубогу. Эр кижилер. 15.40 Концерт. 16.35 «Нон-стоп». Мульт-концерт. 17.05 «Киттиң дижин канчап тура тыртып кааптарыл». 18.35 «Ачавысты канчап эдип алырыл». Уран-чечен телефильм. (Чехославакия). 20.15 «Тамчыктыг удуңар, чаштар!». 20.30 ССРЭ-ниң Дээди Совединиң сессиязы. Чапсарда (21.30) — Киножурнал. 23.20 «Нон-стоп» дамчыдылганың уланчызы. «Бистер херээженнер». Мультфильм. 23.30 — 03.10 «Чараш эр кижи». Уран-чечен телефильм.

КИНО

МАРТ 8-ТЕ

«НАЙЫРАЛ»: «Ынакшы база бүзүре» (Индия) 2 сериялыг. 9.30, 11.30, 13.30, 18.30 шактарда.

ВИДЕОЗАЛ: «Үш алышкы» 2 сериялыг. 10.30, 13.30, 16.30 шактарда.

«ПИОНЕР»: «Алдын-Доос—Кадын». 9.00, 11.00, 13.00. **«Бейбарс»** 2 сериялыг. Бирги фильм. 15.00, 20.00. **«Удуур черлиг вагон»** 18.00 шакта.

МАРТ 9-ТА

«НАЙЫРАЛ»: «Ынакшы база бүзүре» (Индия) 2 сериялыг. 9.30, 18.30, **«Кара роза — кударалдың, кызыл роза — ынакшылдың демдээ»** (2 сериялыг), 12.30, 15.30 шактарда.

ВИДЕОЗАЛ: «Үш алышкы» 2 сериялыг. 10.30, 13.30, 16.30 шактарда.

«ПИОНЕР»: «Хөглүг илбилээшкин» 9.00, 12.10. **«Навигаторнуң ужудуушкуну»** 10.20, 13.30. **«Бейбарс»** 2 сериялыг, бирги фильм 15.20, 18.20, 20.10. **«Удуур черлиг вагон»** 18.20 шакта.

«Евразия» бөлүүнүң концертинче, байырлал концертинче Политиктиг чырыдыышкын бажыңы болгаш бот-тывынгыр ышлар клуву чалап тур. Концерт Политиктиг чырыдыышкын бажыңынга март 8-те 17, 19 шактарда эгелээр.

Билеттерни ВЛКСМ хоорkомунуң учёт секторундан садып алыр. **Коллективтиг чагыгларны 3-39-41 телефонче долгааш чагыдып ап болур.**

ХӨГЖҮМ-ШИИ ТЕАТРЫНГА

Март 9-та. В. Лебедевтиң «Диоген» шиизи чарлаттынган, ооң орнунга Г. Канчелиниң «Хануманың төөредиглери» болур.

Март 11-де. Уругларга «Кайгамчыктыг Василиса» 12 шакта чарлаттынган, ону эртенгиниң 10 шакта болуру-биле шилчиткен. Кежээ Фельцманның «Донна Люция азы ужурлуг-ла угбала» болур. Эгелээри 19 шакта.

Тыва АССР-ниң Юстиция министерствозунуң «Перспектива» соңгукчулар клуву депутаттарның эрге-хоойлу өөредилгезин организастап турар. Бирги кичээлдиң темазы: «Улус депутадының эргелериниң дугайында». Кичээл март 10-да 10 шакта Политиктиг чырыдыышкын бажыңының биче залынга болур.

(Солуннуң дараазында номери март 10-да үнер).

667000, Кызыл хоорай, Красноармейская, 100

Индекс 54241

Редактор
В. Ф. ЧАДАМБА

ТЕЛЕФОННАРЫ: ◆ редактор — 3-43-34; ◆ оралакчылары — 3-33-91; 3-34-17; ◆ приемная — 3-34-26; ◆ харыысалгалыг секретарь — 3-34-82; ◆ оралакчылары — 3-45-83; Килдистер: ◆ партийжи амыдырал — 3-36-82; 3-36-25; идеология — 3-34-57 ◆ совет тургузуу — 3-34-98; 3-41-23; ◆ үлетпүр — 3-34-49; 3-36-73; ◆ агроүлетпүр — 3-41-16; ◆ культура — 3-39-15; ◆ информация — 3-37-11; ◆ чагаа килдизи — 3-39-03; 3-34-39; ◆ очулга — 3-34-93; ◆ корректорлар — 3-37-11; ◆ үндүрүкчүлер — 2-27-41; ◆ солун келбейн барганда — 2-32-75 ◆ бухгалтерия — 3-43-41;

Чылда 300 катап үнер
Хемчээли 2 парлалга аамазы
Тиражы 28000 экз.

Тыва АССР-ниң Ном үндүрер чер, полиграфия болгаш ном садыының херектериниң талазы-биле күрүне комитединиң типографиязы. Кызыл, Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажың № 1.

Чагыг № 386. ТС—00131